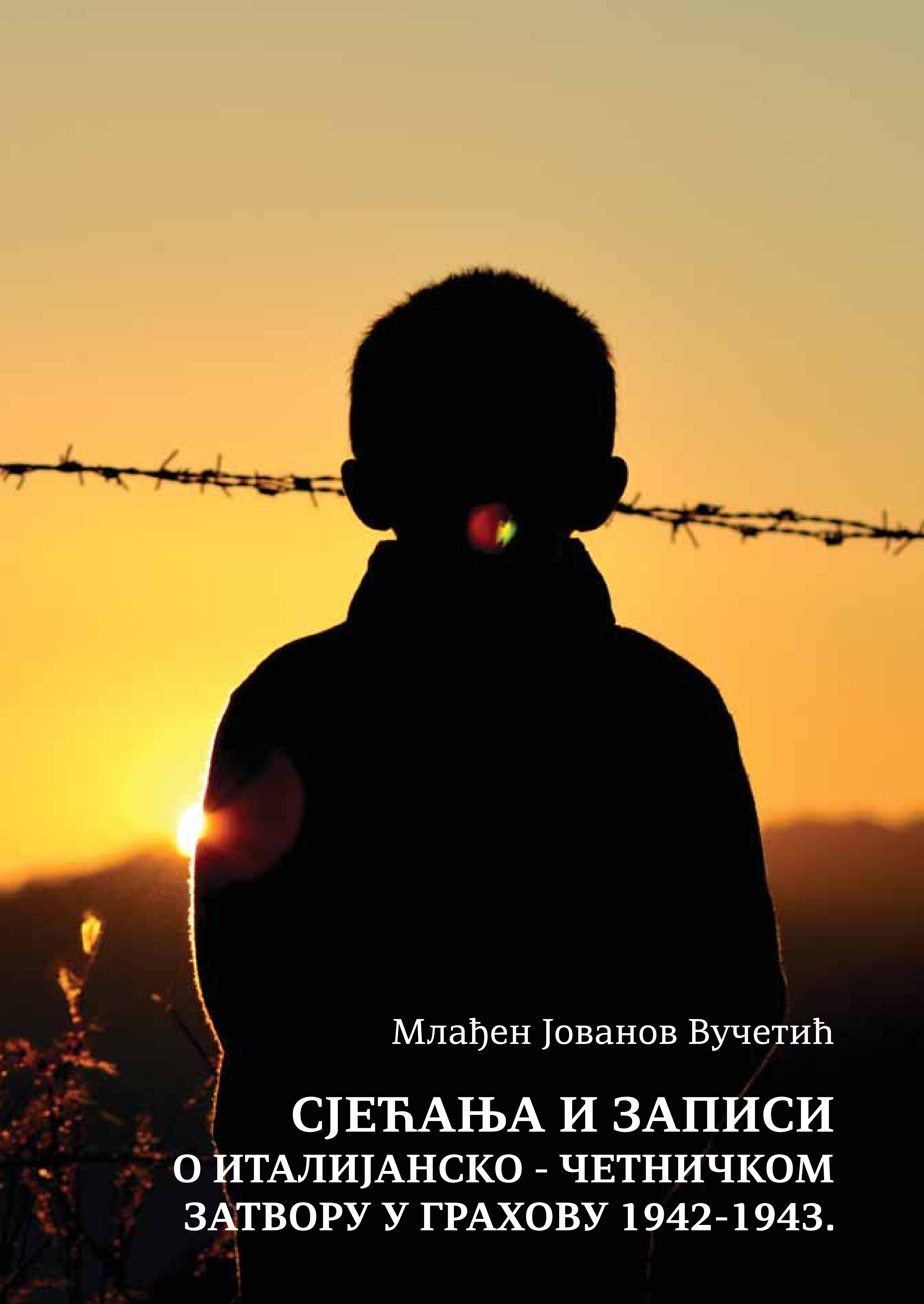

Млађен Јованов Вучетић

СЈЕЋАЊА И ЗАПИСИ
О ИТАЛИЈАНСКО - ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ У ГРАХОВУ 1942-1943.

Млађен Јованов Вучетић

СЈЕЋАЊА И ЗАПИСИ О ИТАЛИЈАНСКО – ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ У ГРАХОВУ 1942–1943.

Београд, 2019.

Аутор
Млађен Јованов Вучетић

Издање аутора

Приредили
Милан Вучетић
Мирјана (Вучетић) Девеџић
Владимир Копривица

Коректура
Владимир Копривица

Компјутерска обрада текста и графички дизајн
Анка Срећковић

Фотографија на корицама
Nishant Vyas

Штампа
3Д+, Београд

Тираж
100

Млађен Јованов Вучетић

СЈЕЋАЊА И ЗАПИСИ
О ИТАЛИЈАНСКО – ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ У ГРАХОВУ 1942–1943.

РИЈЕЧ АУТОРА

Грахово је једна од једанаест општина које су биле у саставу никшићког среза. Уочи Другог свјетског рата имало је око 4.000 становника. Сви су били православне вјероисповијести, а неко се осјећао и писао као Црногорац, а неко као Србин. Такво опредељење никоме није сметало и сви су сложно живјели. Истина, почетком XX вијека, један број је био против апсолутизма краља Николе, а други су га подржавали. То је доводило до нетрпељивости једних према другима.

Пошто су се Црногорци вјековима борили против окупатора, освајача, расли су са таквим слободарским опредељењима. Приликом објаве Балканског рата 1912. године, сви су сложно ступили у рат за одбрану своје земље. Размирице, које су до тада тињале, превазиђене су. Само на Скадру, у борби против Турака, гине 48 бораца, а рањено је и из строја избачено 95 Граховљана.

Против Аустроугарске војске 1915. године, само за два мјесеца, погинула су 92 борца из Грахова.

Послије овог периода владала је привидна слога у граховској општини. Народ је углавном симпатисао Совјетски Савез, а због јаке пропаганде способног руководства Комунистичке партије, то се све више развијало. Почетак Другог свјетског рата и сукоб између Њемачке и Совјетског Савеза, Граховљани су радосно дочекали, јер су очекивали брзу побједу Совјетског Савеза и капитулацију Њемачке.

Да до ослобођења не би дошло без учешћа Црногораца, већ добро организовани, они су подигли устанак у окупираној Црној Гори. Брзо су створени герилски одреди који су се борили против окупатора. У тим борбама су углавном учествовали сви Црногорци. И Граховљани су сложно ступили у борбу против окупатора гдје је год било могућности. За кратко вријеме Црна Гора је ослобођена, осим неколико градова које је окупатор добро организовао за одбрану.

Окупатор је чинио све да поробљени народ придобије за себе. Обећавали су разне привилегије својим сарадницима. Свакоме ко се

опредијели за борбу против партизана обећавали су богату храну. То је било привлачно и за становништво Грахова, јер су многи запамтили, а други чули, за катастрофу која је задесила народ Грахова за вријеме аустроугарске окупације. Било је то масовно умирање од глади и болести. Италијански окупатор је давао разне привилегије цивилном становништву, а за узврат тражио да се за њихове услуге ангажују, поред мушкараца који су добили оружје за борбу против партизана, жене и ђеца. Тада су најодважнији борци, под великим притиском окупатора и четника, напустили своју територију и борили се у другим крајевима против окупатора и ширили љубав према НОБ-у.

Приликом одступања из наших крајева, партијски и партизански руководиоци, остављали су за рад у позадини своје најспособније кадрове. Касније су истакнуте и одважне борце из својих јединица слали у Црну Гору да пропагирају НОБ-у, придобију народ за себе и одвраћају од окупатора. Ово је у Грахову било немогуће извести, јер су скоро сви симпатизери партизана похапшени и предати окупатору. Основан је и затвор у Грахову за ђецу, старе и болесне, као и за све који су и мало били сумњиви да симпатишу партизанску борбу.

Настале су потјере за позадинцима, хватања, интернирања, убијања. Ово је чињено уз велике награде свима који су учествовали у таквим акцијама. Позадинци су имали препоруку да се оружјем не супротстављају својим гониоцима, па су их ловили као зечеве. У Грахову је тих дана, без помоћи окупатора, убијено између 10 и 15 врсних бораца, људи који су заузимали високе положаје у НОВ или су били млађи интелектуалци. Један број ухваћених и предатих окупатору, стријељан је или је послије мучења умро од исцрпљености и глади. Злочине према партијско – политичким радницима чинили су граховски четници без помоћи и присуства Италијана.

Грахово је ослобођење дочекало са смањеним бројем становника. У борби против окупатора погинула су 272 борца. У четничким редовима (по евиденцији њихових потомака) погинуло је 180 бораца. Грахово је остало без врсних интелектуалаца који би много значили у ослобођеној земљи.

Појавио се, послије двадесет година рада у иностранству, револуционар Никола Ковачевић. Окупљао је своје другове из двадесетих година и настојао да се све непријатно превазиђе и да се живи у слози. Свједок сам његовог разговора са актуелним предсједником граховске општине, Јованом Вучетићем, у коме су се сложили да породицама

погинулих четника треба максимално помоћи. Ђеци се мора омогућити школовање под истим условима као и партизанској. И Николи и Јовану, члановима КПЈ од 1920. године, синови су у рату погинули од четника и њихових сарадника.

На скупу у Врбасу, на коме су углавном биле партизанске породице, Никола је говорио о слози и то истицао у први план. Дошао је у земљу, послије двадесет година проведених у иностранству по задатку највишег руководства КПЈ. Једно вријеме је био предавач на Московском универзитету. Основао је комунистичке партије у Канади и САД. Јавио се као добровољац да иде у партизане и доживео торпедовање брода на коме се налазио. Преживео је иако је задобио двадесет рана.

Никола Ковачевић

На збору у Врбасу, Никола окупљеном народу рече: „Ишла су два добра друга заједно до раскрснице. На раскрсници је један тврдио да је овај пут прави пут, а његов пријатељ да је онај други. Ту су се разишли и сваки је отишао својим путем. Другови, ако онај други на том путу није учинио неко зло, немојте му замјерити. Будите сложни и братски живите". Николине ријечи, као ријетко чије, су се памтиле, препричавале и уважавале.

Јак утисак оставља писање сликарке, Милене Шотре – Гаћиновић, Николине сарадницe у САД и Канади: „...Остаће као непобитна чињеница да нико прије, ни послије њега није заорао тако дубоку прекоокеанску бразду исељеницима као он. Нико није био такав ауторитет, тако популаран, вољен и способан да их поведе као он. Другови су се сматрали срећни и почаствовани, када им је повјеравао задатке. У то сам се лично увјерила безброј пута".

Никола је као предсједник Скупштине и предсједник Владе Црне Горе оставио диван утисак, јер је излазио у сусрет народу колико је могао. Отишао је превремено у пензију. Како је сам изјавио, може се и као пензионер радити и бити на корист друштву. Смјестио се у вилу Извршног вијећа Црне Горе и тамо остао док је сматрао да ради на корист друштва. Касније је прешао у вилу своје ћерке Вјере, гдје је и умро. Иза себе није оставио никаквих материјалних добара, па ни стана, јер га је приликом одласка у Игало, вратио онима који су му га додијелили.

За вријеме боравка у Игалу, основао је туристичко – угоститељску школу у Херцег Новом. Ишао је у пасивне општине у залеђу Херцег Новог, обилазио најсиромашнија домаћинства и водио рачуна да не би дошло до дискриминације.

Поред Угоститељске школе основао је и Бродоградилиште Бијела које је јако добро пословало. По својој жељи сахрањен је у породичној гробници у родном Нудолу.

Никола је живио у Црној Гори у вријеме слоге и међусобне љубави. Тако је било до деведесетих година када наилази бујање национализма и мржње према свему што је до тада створено. Као из земље изронили су некадашњи дивни омладинци, сада школовани који машу са дипломама стеченим на нашим факултетима и доказима да су специјализирали на престижним факултетима у иностранству. Они истовремено говоре да су живјели у тами и мраку претходних 50 година. Посебно су се окомили на старе комунисте, па Николу и његове сараднике називају издајницима и угњетачима. Измишљају и штампају све најгоре за погинуле борце НОР-а. Велики је број ружних наслова у новинама, па их је немогуће набројати. Највећа је вика била на комунисте Грахова, па је и друга штампа преносила погрдне чланке из Грахова и о Грахову. Дан ослобођења називају „Дан комунистичког злочина". Помен жртвама комунистичког терора обнародован је преко радија и телевизије, а Грахово је било покривено плакатама, које су на ружан начин обавјештавале да ће се парастос четницима одржати на дан ослобођења Грахова, на „Дан комунистичког злочина". Руше бисте бораца у градовима и окружењу, у Требињу и Никшићу и др. На збору траже рехабилитацију Драже Михаиловића, Љотића, Недића. Пјевају погрдне пјесме, оне које су пјевали током рата и новокомпоноване.

Најбруталније вријеђају старе револуционаре, учитеље, Миљка Булајића, Николу Ковачевића, Радоја Радојевића и друге: „Против тих издајника и изрода, Андрија Миловић је водио борбу пуних двадесет година са највећим издајницима српског народа у том крају. То су били учитељ Миљко Булајић и Никола Ковачевић – Мизара. Андрија је те изроде добро познавао и са њима се борио пером, ријечју и оружјем, све док није јуначки погинуо[1] на Грахову октобра мјасеца 1944. године".

Славко Голштајн из Загреба даје критички осврт на књигу Воја Ковачевића „Под отвореним небом", који је објављен у НИН-у бр.

[1] Андрија Миловић је погинуо са својим саборцима Њемцима и већом групом четника у Грахову 1944. године.

1828. Голштајн је крајње негативно писао о граховским комунистима, а његово писање пренијела је скоро цјелокупна штампа, како режимска, тако и опозициона, све у циљу рушења СФРЈ и стварању националних државица.

Голшајн пише: „…партизанске јединице из Грахова крећу обављати ликвидације непријатеља, сумњиваца и присташа старих режима и у удаљеним подручјима, гдје тамошњи партизани нису били довољно „тврди" за такве задатке".

Ово је апсолутно нетачно. Истина, граховски комунисти су своје најспособније кадрове слали у сусједне општине као инструкторе. Убијен је отац истакнутих комуниста, али синови са тим нијесу имали везе. Ипак, згодно за тадашњу штампу је било да објави оно што се могло прочитати у читавој СФРЈ под насловом: „Син херој убио оца". Ово је дало повода да се све најгоре пише о граховским партизанима. А требало их је раскринкати, јер су у вријеме Краљевине Југославије били најмасовнији и најреволуционарнији. Тројица су по задатку партије послати илегално у Совјетски Савез, били истакнути револуционари који су у Москви и по свијету обављали одговорне дужности. Тројица су као добровољци учествовали у Шпанском грађанском рату. Остали комунисти Грахова су по писању дневне штампе „били у четама казнене експедиције".

Када се пише и говори о прошлим догађајима, посебно о онима који су били прије више од пола вијека, онда се то мора чинити на основу чињеница и сјећања живих свједока. Све друго изговорено и написано, посебно ако је са освјетничким мотивом давно поражених и без икаквих доказа, не може се сматрати истином. Да многе лажи, произвољне оцјене људи и догађаја не постану истина која то није, латио сам се пера и почео да пишем. Ову књигу сам сачинио као непосредни учесник збивања у граховској општини у вријеме Другог свјетског рата и као заточеник Италијанско – четничког затвора, а све спискове које сам приложио, формирао сам на основу докумената, сопствених сећања и сећања свједока.

1. ЗАТВОР У ГРАХОВУ

Италијанско – четнички затвор у Грахову постојао је од половине 1942. до половине 1943. године.

Како је дошло до формирања затвора, ко га је формирао, ко су били затвореници и у каквим су условима смјештени, као и о мотивима постојања таквог затвора, нико није писао.

Затвореници су били претежно изнемогли старци, бебе, ситна ђеца, жене пред порођајем и болесници. Смештени су у штали, ограђени бодљикавом жицом и живели у тешким условима.

Тада тужно, сада би било ружно да све то падне у заборав и да се не подсјетимо на вријеме када је у окупираној земљи група поробљених формирала затвор за своје општинаре. Мислио сам да се то никада неће заборавити, те да ће младим генерацијама послужити као ружан догађај који се не смије поновити. Настојањем да се ружна збивања заборављају, дошло је до тога да највећи број Граховљана, који се сада налазе на том простору, не знају да је икада такав затвор у Грахову постојао.[2]

Лично сам сматрао да у интересу слоге ружну прошлост треба заборавити. Догађаји који су услиједили деведесетих година (антибирократска револуција) омогућили су да у средствима јавног информисања пише шта ко жели, а то се чинило без икакве одговорности по ауторе. Услиједила је лавина писања оних који за то нијесу имали могућности претходних 50 година. Изношене су несхватљиве измишљотине. То ме навело да тако касно пишем о давно прошлом времену, све у интересу истине. Сматрам да је значајно када савременик неког доба, ако то чини објективно, износи своја сјећања, виђења и сазнања.

Трудићу се да будем објективан, премда је од субјективизма тешко побјећи.

У затвору сам се налазио у петнаестој години живота и остао током његовог постојања. С обзиром на моју младост, неки ће ме сматрати недостојним приказивачем. Чињеница је да сам у том добу развоја добро запажао и памтио. То је година када се учи обимно школско градиво. Са школским предметима нијесам био упознат, а ништа нијесам читао.

2 На мјесту гдје је некад био затвор, данас је ливада у центру варошице. Повише те ливаде на узвишењу Умац је споменик Сави Ковачевићу. Испод споменика до ливаде, гдје се затвор налазио, постављене су спомен плоче палим борцима са територије Грахова.

Штампа и ако је постојала, није нам била доступна. Радија и телевизије није било.

Моји професори били су затвореници, који су имали по неколико разреда основне школе или су били неписмени. Велики број њих зналачки је приповиједао о прошлости и времену у коме смо се налазили. Памтио сам оно што сам од њих чуо. Доста сам тога лично видео и доживео. Мозак је био млад и упијао као упијач. На срећу, све ми је још увијек у свежем сјећању, па сам због тога одлучио да то пренесем на папир.

а. КАКО ЈЕ ДОШЛО ДО ФОРМИРАЊА ЗАТВОРА

Граховска општина је била око пола године слободна територија, под цивилном и војном и партизанском власти. Мушкарци, способни за борбу (углавном добровољно) у том времену водили су борбе у окружењу против окупатора, у циљу ослобађања своје земље.

Првих мјесеци 1942. године стријељано је неколико угледних Граховљана, који су били против устанка, а када је он отпочео настојали својом пропагандом да га спријече и омаловаже и устанак и устанике.

У једном дијелу народа ове ликвидације су створиле незадовољство, а прави непријатељ је то зналачки користио.

Појединци из редова војске Драже Михаиловића су убацивани у партизанске редове да роваре, а у Васојевићима су оформљене четничке чете за борбу против партизана. Тако је било и у Херцеговини, Загарачу и другим крајевима.

Ова војска, названа "Народна војска", добро наоружана од стране окупатора и снабдевена са свим потребним, имала је циљ да Црну Гору очисти од противника окупатора – партизана.

Због такве опште ситуације у окружењу и јаког притиска четника дошло је до роварења у партизанским јединицама овога краја и напуштања положаја.

У том метежу, када се није знало ко је остао на линији НОБ-а,[3] а ко против, ликвидирано је неколико истакнутих бораца НОР-а[4] (њихова имена се налазе у прилогу текста).

[3] НОБ – Народно ослободилачка борба

[4] НОР – Народно ослободилачки рат

На дан повлачења партизана са ове територије, Сава Ковачевић је у свом говору одржаном у Вилусима замолио старије и младе, недовољно одрасле за борбу, да остану својим кућама. Обратио се свима који остају и позвао да раде у корист НОБ-а. Објаснио је да се под јаким снагама непријатеља морају привремено повући, а можда ће то и дуже трајати, те да је тако напоран пут само за најиздржљивије.

Ту је одређено ко ће остати на терену граховске општине да храбри и мобилно дјелује на становништво Грахова када за то дође вријеме. По неким истраживањима остављено је преко 60 одабраних бораца. Они су требали да живе полулегално.

За свега десет дана лишено је слободе и предато окупатору преко 80 бораца. Окупатору је од стране граховских четника предат цвијет граховске омладине: чланови КПЈ-е[5], скојевци[6] и остали занесењаци слободе. Хапшење је настављено. На територији је остало само неколико организатора устанка, који су ријешили илегално живјети, под тим условима дјеловати, а никако не пасти у руке четника. За читаво вријеме, док је затвор постојао, окупаторских војника није било на овој територији.

Када је терен очишћен од највјернијих привржeника НОБ-е дошао је ред на партизанске породице. Одлука четничког руководства је била да се похапсе породице бораца који су одступили са ове територије и наставили борбу против окупатора. Већ 6. јуна 1942. године то је спроведено. Ухапшено је партизанско живље које је иза себе оставило више затворених домова[7].

Скуп је био у Грахову где су породице доведене под јаком четничком стражом.[8] Да ли је првобитна замисао била да се општина очисти од партизанског живља из корјена, није јасно. У сваком случају, првобитни циљ је остварен, јер су људи предати окупатору, а он ће знати како ће и шта ће са њима.

Из наредног текста се види како је дошло до тога да нас окупаторска команда на Цетињу није хтјела прихватити, јер је речено да се враћамо својим кућама. Четници Грахова дошли су на идеју да нас задрже у Грахову, па су нас смјестили у бараке из које су прије неколико мјесеци изашле италијанске мазге.

---

5 КПЈ – Комунистичка партија Југославије

6 СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије

7 Број кућа и њихових власника налази се у прилогу

8 У наредном тексту о томе пишем опширно.

Затвор је послужио да се у њему смјесте и сви сумњиви за које се вјеровало да би у датој ситуацији изишли у сусрет позадинцима. Свако ко је био осумњичен да је некога од партизанских позадинаца срео (или угостио) уколико није тај податак доставио, био је смјештен у Граховски затвор.

Тај период у Грахову назван је "Италијанско – четничка страховлада», премда Италијани са нама нијесу имали никаквог контакта сем што су допремали храну, како за четничку посаду, тако и за нас.

2. ХАПШЕЊЕ И ОДВОЂЕЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ПОРОДИЦА ОД СВОЈИХ КУЋА

Како сам доживео то јунско јутро 1942. године у нашој кући, тако или слично било је у осталим граховским домаћинствима, које су имале исту судбину као наша породица.

Шестог јуна сунце се појави око 4 сата, јер за петнаестак дана долази и најдужи дан у години. Тога дана ћу напунити 14 година, а пошто мој рођендан никада није обиљежаван, нијесам знао који је то датум. Кер, који је био везан на месту одакле је имао диван преглед према кући, штали, тору и свуда наоколо, почео је жестоко лајати. Неко је од укућана отворио врата да види што се кер узнемирио, угледао је испред врата неколико тек приспјелих четника са пушкама у рукама. Вођа четника се представио и рекао да су они „народна војска" из Херцеговине и да имају налог од вилушких четника да нас приведу на Вилусе. Рекли су да се изнад куће налази један од вилушких четника који је са њима дошао као водич.

Остало ми је у сјећању да су били врло увиђајни и да се све обавило без вике и журбе, па и било каквог приговора. Наш познаник Вилушанин није прилазио – било му је непријатно, јер смо у неком даљем сродству. Изгледало је да се стиди својег доласка. Вођа патроле је рекао да не требамо ништа носити сем онога што је за обући. Истина, што се хране тиче, то је мјесец када се нема шта ни понијети сем хлеб ако се нађе печен.

У кући су се тог јутра налазили: мој стриц Васо, стрина Достиња, болешљива мајка Синђа (која због болести последњих година није

ишла на дужи пут, укључујући и родни Граховац), шеснаестогодишња сестра Крстиња и ја. Можда су се и сами Херцеговци упитали по какву је породицу дошло њих пет (укључујући и вилушког четника). Кућу су закључали, а затим запечатили.

Мајка упита да ли стоку можемо предати комшији Гојку, јер ће ако овдје остане затворена поцркати од глади. Вођа патроле је утјеши ријечима: „Не брини за стоку, ми ћемо се касније за то побринути". Стока која се налазила у штали и торини, направила је прави урнебес својим различитим гласовима. Примакло се вријеме када овце и козе треба мусти, а јагањци и козлићи очекују када ће истрчати и пронаћи сису своје мајке да се наједу. Виде гужву, виде да њима нико не прилази и својим блејањем и вечањем хоће да скрену пажњу на себе. Кер се умирио, а мачке се мотају око наших нога. Коња не видимо, али га је све ово подстакло, па и он рже, нешто му фали. Говеда су те ноћи преноћила у страни испред куће и она су мирна. Сви стоје мирно и прате покрете, подигли уши, ни да мрдну с мјеста, као да су забринути, рекао бих и плачни. Кер само завија. Мачке нас не напуштају, врзмају се око нога, прате нас више од једног километра, а потом нестају.

Старији су забринути, не знају шта ће ови са нама, куд нас воде. Крстиња се брине како ће јој мајка све ово поднијети и да ли ће успјети до пјаце доћи. Једино сам ја у добром расположењу. Ускоро ћу напунити 14 година, желим нечим да се истакнем, а ови ме спроводе и придају ми неки значај. Гледам да ли ће неко виђети како ме четници спроводе и мислим како ћу у њиховим очима да будем важан. Имао сам утисак да нас нико није ни примјетио током пута до варошице. Неки су још спавали. Други нијесу жељели да нас виде, не због мржње, комшијске или братственичке нетрпељивости, већ су се једноставно повлачили у куће – ако нам не могу помоћи, зашто да гледају нашу невољу.

Био сам поносан све до доласка у школско двориште у којему сам у игри проводио одморе између часова за вријеме четворогодишњег школовања. То вријеме ми је остало у лијепом сјећању. Прошла је година и по од како се у њему не чује дечија граја и дечија раздраганост. Школа је једно вријеме послужила као касарна окупаторској војсци, али ту моментално њих нема. У дворишту сам затекао скупину народа, а около ограде наоружани људи – четници, пазе да неко од приведених не би побјегао.

Моје велико разочарање је било када сам међу приведеним видео бебе од по неколико месеци, ђецу која су тек проходала и налазе се у

наручју одраслих. Ту је и неколико старијих особа, које су послије напорног пута једва дочекале да сједну на неком камену, са кога ускоро треба да устану и наставе дуги пут – не знам како. Схватих да мој значај отпада и да нијесам доведен због себе, већ због нечега другог. Овдје смо због нечије идеје, зато што треба похапсити породице бораца који су наставили борбу против окупатора и због тога напуштили ову територију и отишли да се боре у неке друге крајеве наше земље. Вјеровали су када борци буду дознали шта се десило са њиховим породицама, малом ђецом, старим родитељима, вољеним супругама – њиховим најближим, да ће бацити оружје и вратити се за спас својих породица.

У овом случају није било важно да ли се неко у протеклој години замјерио или не. На удару су се нашле породице чији се домаћин куће „одметнуо". Породице истакнутих комуниста и бораца – партизана. Породице је требало предати окупатору на Цетињу с надом да ће их окупатор ликвидирати, бар један део, што би утицало на борце да дође до расула, што се Грахова тиче.

Од херцеговачких четника преузели су нас вилушки четници и послије пар сати с нама наставили пут према Грахову.

а. ПУТ ОД ВИЛУСА ДО ГРАХОВА

Познавао сам све наше спроводнике, који су задужени да нас предају својим друговима у Грахово. Гледао сам их када сам ишао у основну школу у Вилусима, јер су они сви са Вилуса. Највећи број њих, а можда и сви, раније су у разним приликама долазили нашој кући. Сви наши спроводници су дојучерашњи партизани. У њиховим рукама су оне исте пушке које су носили у партизанима до прије десет дана.

Наших спроводника се нико не плаши, мада они не успостављају неки ближи комшијски контакт. Види се да су супериорни, рекао бих нељубазни. Колона се отегла, па вичу ако неко пожури, а пожурују немоћне. Немоћних је било пуно, старих, два тешка инвалида у ногама, с великим напором корачају. Таквој колони је требао цео љетњи дан да пређе тих 17 км до Грахова.

У првом налету на партизанске породице са Мјесне заједнице Вилуси сакупљено је и приведено, а сада за Грахово и спроведено 59

особа. Међу нама је само пет мушкараца који су носили партизанске пушке. Неколико је јако старих особа. Ђеце испод десет година старости је седамнаест, а међу њима је пет беба.

Тога јутра запечаћено је десет кућа на територији садашње Мјесне заједнице Вилуси.

Када смо дошли на домак Грахова, почела се испољавати агресивност наших спроводника. Једнако су викали на немоћне и оне који некуд журе.

Ја први пут видим тако велико поље какво ми је изгледало Граховско. Види се и варошица Грахово и згаришта у том предјелу, јер су Италијани прије пола године доста кућа попалили.

Чим сам чуо некога да изговори "Сада ћемо проћи кроз Челину", више ме ништа није интересовало сем Челине. Ту је Павлова кућа! Челина је за мене, вјерујем и за већи број мојих вршњака, била исто што и Москва за наше комунисте. Уствари, Челина је узвишење испод којега се налазе стамбене куће и тако зову ово насеље.

У путу сам неколико пута опомињан да не журим. Сада сам успорио, овде бих остао да гледам и да се нагледам. Све што сам том приликом видео изгледало ми је лијепо, па и оне попаљене куће, сада омеђине. Около њих је нека питома трава, која се види између расцвјеталих воћака различите боје цвијета. Воћњаци су били ограђени жицом како би се заштитили од стоке. Упоредо са воћњацима је плодно земљиште, обрађено, изникли плодови се зелене и доприносе свеукупној љепоти овог малог мјеста.

Под Челином су рођени, задојени матерњим млијеком и марксизмом, поред Павла и Јована – Брђа и Мирко (шпански борац) за којега сам чуо када су прикупљали добровољни прилог за шпанске борце и слали преко Црвеног крста у Шпанију. Касније су проглашени за народне хероје Милош, Чиле и Војо, поменути Мирко такође, чувени – неустрашиви командир партизанске чете Стево и Станко који је на Московском Лењиновом универзитету и по затворима Југославије стекао марксистичко образовање. Под Челином су још рођени: официр БЈВ[9] и генерал ЈНА[10] Блажо, затим Вељко, Димитрије, учитељ Ђорђије, свих дванаест Ковачевићи, комунисти и борци НОР-а. Поред њих ту су рођене и сестре Стева и Вељка Ковачевића, Сенка и Дара, носиоци

[9] БЈВ – Бивша југословенска војска

[10] ЈНА – Југословенска народна армија

Партизанске споменице. На Челини су рођени и браћа Ербез, Блажо и Војо и њихов стриц Илија, професор.

Од ових људи испод Челине марксистичком идејом напајају се младе главе, не само граховске омладине, већ никшићког среза, па по Херцеговини, Боки и другим мјестима и крајевима наше земље. Челина није била «Мала Москва" само за нас младе идеалисте и присталице политике која је одатле проповиједана. Она је исто то била за противнике комунизма, јер је ту било жариште којега је требало неутралисати – уништити.

Напуштамо Челину, родно мјесто мог миљеника Павла, којега сам пуно волио, а и цијенио због онога због чега су га скоро сви осуђивали. Мени се свиђао и због тога што се као челна партијска личност није заузео за свог оца када је требао бити стријељан. Сматрао сам га правичним – како према другима, тако и према својима! Вјероватно су на такав мој став утицале свакодневне приче: „Какви су то комунисти, убијају друге, а свога оца неће".

Када је ова поворка прошла кроз Челину, већ је пао мрак, сунце је зашло, а ми улазимо у варошицу. Ни овде, као ни у Вилусима, нема Италијана. Смјештени смо по просторијама зграде општине . Овдје смо у већем броју. Прије нас доведене су партизанске породице са територије садашње Мјесне заједнице Грахово.

Колико се сјећам овде смо остали три дана. Извршена је нека врста селекције, па је један број остао још пар дана у Грахову, а затим послат кућама. Остали су одређени да се под стражом спроведу до Цетиња и предају италијанском окупатору.

У Грахову су нам давали нешто да поједемо сваког дана сем оног јутра када су нас испратили из Грахова. Ко ће за Цетиње, а ко кући, вјероватно је одређивано према томе да ли су њихови најближи наставили борбу против окупатора, а не колико је ко моћан или немоћан да издржи овај напоран пут. То најбоље показује примјер породице Риста Тривкова Вујичића, којега са 67 година и приближно старом женом Стојом са десет унучади (најстарије 13 година) предају националистима из Цуца да их они спроведу до Цетиња. Такође спроводе и жене у другом стању – управо само неколико мјесеци прије порођаја. Ту је свака породица чији је домаћин у партизанима. Ту су и мајке истакнутих комуниста, без обзира на њихово здравствено стање.

6. ПУТ ОД ГРАХОВА ДО РЕСНА

Мањи број приведених у Грахово оставише, а око 100 особа одвојише и предадоше нама непознатој десетини наоружаних људи. Они су одређени да нас спроведу до Цетиња и предају окупатору. На Цетињу су се налазиле италијанске окупационе снаге. Сазнали смо да су наши спроводници углавном из Цуца, а да је њихов руководилац Саво Косовић.

Тек што смо од варошице одмакли неколико стотина метара, неки затвореници показују другима да се ту налази пећина Даковића. Изражавају бојазан да ћемо проћи као Јаков Даковић са својом дружином, али им је јасно због чега је Јаков страдао. Борио се против Турака који су надјачали и потпуно сатрли његову дружину и Грахово. Људима није јасно до ког циља ми идемо и да ли ћемо тамо стићи. Зашто нас хапсе и окупатору предају наше комшије, пријатељи, кумови, наши до јуче драги пријатељи и саборци наших укућана.

Све што сам о пећини Даковића до тада знао била је једна реченица која је гласила: "Ту пећина Даковића има, ђе се Јаков био са Турцима". Нијесам знао где се та пећина налази. 0 пећини и њеном значају касније сам у најкраћем сазнао слиједеће:

Љета 1852. године књаз Данило је на Цетиње позвао граховског војводу Јакова Даковића и још неколико угледнијих Граховљана. Том приликом им је предао поклоне које је донио из Русије и рекао: "Војводо и остали Граховљани, је ли ви мило да вам кажем лијеп глас? Ви сте Граовљани од данас моји, више Турцима не дајте ништа, поседа, ни те хараче. Војводо, што скупите од племена, пошаљите мени на Цетиње".

Граховљани су прикупили хараче и септембра мјесеца понијели на Цетиње и предали свом господару. Добили су упозорење од турске владе из Мостара на које су одговорили да харач у Мостар неће слати, нити ће агама са земље ишта давати, те да цара више не признају, јер је њихов господар на Цетињу. Услиједила су нова упозорења и пријетње на које је Јаков паши у Гацко одговорио: "Што ми пишеш да ви дођем тамо, да војску не потежем на себе, ја ти тамо доћи нећу чисто, а ти ходи куд си наумио".

Када је војвода обавијештен да Дервиш паша креће према Грахову са великом војском обратио се књазу Данилу за помоћ: "Господаре, јево Турци на Граово, а ви ме, господаре, издадосте!" Господар је Јакову

одговорио: "Војвода Јакове, јево Турци одовуда су три банде на Црну Гору. Но се војвода не затварај у пећину, но се измакни. Ако Цетиње начини Граово, Граово неће Цетиње".

Јаков није послушао савјет господара са Цетиња већ се добро са намирницама снабдео и са више од 50 особа затворио у пећину са намјером да одатле пружа отпор Турцима док му однекуда помоћ не стигне. Турци су наставили са убеђивањем да Јаков са дружином изађе из пећине те да му се ништа лоше неће десити. На крају су уз пећину принијели доста сламе и наслагали по улазу и сводовима, па запалили. Дим је у пећини почео све да гуши. Јакову су послали још једну поруку и дали му божју вјеру да му се ништа лоше неће десити, као ни његовој дружини.

Но како су који излазили, херцеговачки Турци су их испред пећине сачекали и редом сјекли. Успут према Клобуку су их мучили и једног по једног сјекли. Јакова су посјекли пошто су напуштили град Клобук и још неколико његових виђенијих бораца. У мостарском затвору је умрло више њих, а Јаковов син Анто је преживио и написао мемоаре из којих смо дошли до ових опширнијих података о збивањима у Грахову 1852. и 1853. године.

Анто се у Грахово вратио 1853. године и о томе пише: "Када дођох у Поље Граово, нема нијђе ништа, све изгорјело, никога нема до жена, те по Пољу туже и кукају, као им је и куку било". Анто даље пише: "Тога љета 1853. посла покојни књаз Данило попа Пера Матановића и Лаза Влаовића ... и донијеше новце те је послала славна Русија да се да робљу Граовском". Од те године Граховљани сматрају да су припојени Црној Гори (иако је то учињено пет година касније). Црногорци су тако говорили и тако се понашали.

Ипак, код старијих људи у нашој жалосној колони влада неки оптимизам – не воде нас Турци већ Црногорци, не идемо према Мостару, већ нас воде на Цетиње. Спроводници су збиља према нама били изузетно пажљиви и предусретљиви. Имали су стрпљења да иду полако, како је то најнемоћнијем путнику ове колоне одговарало. Нема дрскости коју смо доживјели од Вилуса до Грахова и у самом Грахову где су неки осјетили и батине својих старих познаника.

Послије поступка и надменог односа наших надређених у Грахову, бити сада под командом Сава Косовића, било је исто што и бити на слободи. Ова десетина, као и већина који су нас виђели док смо кроз

Цуце пролазили и тако све до Ресна, чудили су се куда воде ове старце, бебе, ђецу у наручјима одраслих, све лоше обучене, неке потпуно босе. Нијесу знали да је групи граховских четника стало до тога да се униште граховска огњишта, која су одавно на све стране варничила и изазивала општи пламен ширећи отпор према окупатору у Грахову и много шире.

У Грахову је остало тридесетак кућа запечаћено, празно, око којих овце блеје, говеда ричу, пси лају, мачке мјаучу, коњи ржу. Ти гласови пружају тужну слику пријатељима и комшијама породица који их воле. Стока као да их оплакује, жели, тражи њихову помоћ, да их нахрани, напоји, отвори. Овде су у специфичном затвору, али не знају због чега. Четници су обећали да ће се они о стоци старати, па се комшије не усуђују да им помогну и стоку збрину.

Овде има доста неке војске са стране, треба хране, месо је најлепше, па ће извршити обећање -побринуће се за живо. У сваком случају мачке ће остати дуго да се пентрају око кућа, можда и по згаришту омеђина.

Када смо стигли на Ждријело, које се налази између Грахова и Трешњева и граничи са двије општине, јасно је да је ово и последње мјесто одакле се још једном може бацити поглед на Грахово. Одавде се пут спушта према Трешњеву и ко зна куда води даље. Вјерујем да није било старије особе која се није окренула да још једном, можда и последњи пут, баци поглед на то њима тако драго мјесто. Све те планине, брда, сурови сиви камен, све им је изгледало тако дивно, лијепо и драго. За ту сваку стопу земље, за сваки камен борили су се њихови преци и њихови савременици да га сачувају од тиранина и по њему слободно корачају. Слободи се увијек придавао највећи значај и за слободу се одувијек гинуло. Старци који се налазе у овој колони и по нечијем суду иду, а не знају куд ни зашто, учесници су неколико ратова и увијек били спремни да дају свој живот за слободу.

Сви наши сапутници су у овом граховском кршу сазнали и доживјели свако зло, а свако од њих много мање добро, знатно више жалости него радости. Сада су се упутили са овом нејаком ђецом, а мисле где год да буду, смрт је неминовна. Њихови најдражи су отишли да се боре против окупатора, али не знају где и да ли ће се икада вратити. Гробови њихових старих остају тамо где су их обилазили док су били на слободи. За своје не знају где ће бити. То их не брине, јер су увијек борци остајали на бојишту и има их широм наше земље и шире. Знали су да

своје животе нијесу жалили, па поучени њиховим примјером, корачају полако, старачки, немоћно, али корачају смјело и поносно.

Прво преноћиште било нам је на Горњим Изворима. Центар мјеста је са неколико кућа и штала. У једној колиби (просторији) налазе се карлице са млијеком на коме се ухватио дебео слој кајмака. Посједали смо да се одморимо док се Саво договори са десетином како и где да нас смјести ради преноћишта, јер овде има мјеста само за ситну ђецу и изнемогле старце.

Божо, најстарији Ристов унук, претпостављам да током дана, а можда ни претходног, ништа није јео, искористи гужву и упаде у просторију где су биле карлице. Покупио је кајмак и појео. Када је домаћица виђела шта се десило, добила је прави хистерични напад, зграбила је сјекиру, махала са њом и пријетила да ће нас све убити. Ружне ријечи и клетве нијесу изостале. Називала нас је кољачима, јамарима, убицама, издајницима, залијетала се према некима, али није знала ко је прави кривац. Никада у животу толико ружних ријечи нијесам чуо ни такву вику.

Неко је од наших препознао и пронесе се глас да је то Граховљанка, сестра од стрица познатог граховског партизанског команданта и комунисте Димитрија Булајића, удата у овом мјесту. С обзиром да су наши спроводници са овог простора и да су према нама јако добри, би ми мило што та жена није Цуцкиња, да не кварим утисак о њима.

У штали се смјестило људи колико је могло, углавном немоћних за покрет без одмора. Остале су смјестили по околним домаћинствима, негде једно, негде двоје или троје. Водили су рачуна да брачни парови буду заједно. Углавном, најближе својте нијесу хтели раздвајати.

Мене су два спроводника одвели доста далеко у једну усамљену кућу, која се налазила у подножју главице према Бати, а на десну страну главног пута. У кући је била трочлана породица, домаћин, његова жена и ћерка пар година старија од мене. Домаћин ми је дјеловао као врло строг човјек и изгледао ми доста стар. Ћерка је јако лијепа, а умјесто џупе (што су носиле сеоске ђевојке) имала је штофану сукњу. Један од спроводника рече домаћину да ће он бити одговоран ако побјегнем. Домаћин то схвати, закључа улазна врата и кључ стави у џеп.

Била су само једна врата на која су улазила чељад и стока. Унутрашња преграда између њих је била од прућа – дрвени плот. Ово је за мене било нешто ново, јер сам то први пут видио. Домаћин ми рече да

легнем покрај плота и да случајно не покушам побјећи. Сједе за столом очекујући вечеру. Донијеше три тањира и насуше скробом. Стари ме упита строгим гласом да ли ћу ја да једем. Одговорио сам да нећу иако цео дан ништа нијесам заложио. Очекивао сам други позив да одмах скочим, али је други позив изостао. Гледао сам како једу, гутао очима сваки њихов залогај и мислио да се скроба никада нећу најести. Тако сам остао да лежим на земљаном поду, покрај плота кроз који сам посматрао стоку. Мислим да је било око 15 оваца и три краве. Дуго нијесам заспао, јер ме је оптерећивало шта да радим ако будем осјетио потребу да вршим нужду. Стидио бих се да му кажем, а претпостављао сам да ми из страха не би дозволио да изиђем напоље.

Исти спроводници су ујутро дошли по мене, па су ме без доручка повели у центар села. Већина мојих сапутника која се смјестила по другим кућама наишла је на топао пријем и лијеп испраћај са ријечима охрабрења, што им је дало вољу да издрже и пробудило наду у боље сјутра.

У Ресну смо имали још једно преноћиште, а то је мјесто где нас преузимају Италијани и спроводе до Цетиња.

3. НА РЕСНУ КОД ИТАЛИЈАНА

Овде су нас Италијани заиста и преузели. Ту је била стационирана једна њихова чета.

Саво је ступио с њима у контакт и по списку са којим је располагао довео све на броју. Италијани су нас знатижељно посматрали, посебно ону малу ђецу. Одмах су скували један велики казан црне кафе, дали нам порције, постројили, па смо пролазили покрај казана. Сипали су нам у порције по кутлачу кафе, а други војник је давао парче хлеба (округли хлеб као погача). Наши спроводници из Грахова остали су и даље са нама у очекивању да добију дозволу да се врате у своју јединицу или да виде какав ће исход бити са нама.

На Ресну су се налазиле три штале. Италијански официр нас је сакупио и покретом руке и звиждуком вршио селекцију. Прво је одрасле мушкарце одвајао од жена и ђеце и руком показиво у коју шталу да идемо. У свакој је била смјештена слама и сијено, а испод тога се налазила стока.

Био је ту један отвор кроз који су спуштали сијено до стоке, а одатле разносили по јаслама, Мени је оваква селекција одговарала, јер су ме одредили са одраслим мушкарцима, а самим тим добио сам признање зрелости.

Одвојили су мушкарце и смјестили у шталу, што је за нас била велика удобност, јер смо лежали на слами, а и кров је био покривен сламом, па је било топло, удобно и суво. Послије су одвојили млађе жене и ђевојке у једну шталу, а старице са малом ђецом у ону трећу. Около је око 50 италијанских војника који све ово посматрају и смеју се, али им доста тога није јасно.

Жене су се побуниле зашто ове млађе да се одвајају од њих, оне то не дозвољавају, па вичу, траже тумача, хоће да разговарају са најодговорнијим. Оне збиља у томе и успевају. Долази један угледни мјештанин који говори италијански. Он преговара, вероватно и утиче својом појавом и ауторитетом и на крају успева да се жене измешају, а да стражу чувају наши спроводници, сапутници од Грахова. У међувремену, жене се договарају шта да раде ако преговори не успеју, да оне легну до врата једна уз друге, па нека преко њих прелазе, али преко живих неће. Она свака у овим младим ђевојкама и женама има неку своју драгу, ћерку, снаху или неког јако блиског. Тијана Андријашевић нема баш никог, она је са Стеваном сама, па се супротставља оваквој идеји да оне иду лежати на вратима штале и говори: „Ја богами, нећу никоме подметати своју гузицу да бих са њом сачувала туђу".

Ми смо се дивно смјестили у оној слами, а нема нас много-десетак. Ту је корпулентни Миго Вујачић, највиђенији између нас свих. Још је поред њега мој стриц Васо, који је један од ријетких или једини који иде због брата и синоваца на овај пут, јер су ту обично најуже породице или лично због себе. Ми смо, уморни од пута, брзо поспали, али Божо никако не трпи глад и он не спава. Упада кроз један отвор међу овце, намузе своју чутурицу, напије се колико је могао, а затим је напуни и стави покрај себе. У међувремену отвори јагањце који су били преграђени у једном углу да сисају. Тако се нико није сјетио, нико није помислио да је то урадио неко од нас. Једино је ујутро била вика на чобане како котац нијесу добро затворили те јутрос немају шта да помузу.

Италијани су нас почели хранити, али Саво са својима остаје са нама, све док смо на Ресну. За доручак, ручак и вечеру тих дана искључиво добијамо црну кафу и парче хлеба. Долазимо са неким судом којега смо

од њих добили, онај са казана сипа кутлачу кафе и звизне да пролазимо, а онај други даје парче хлеба. Хлеб је био правилно распоређен и свакога је запало једнако, а кафе је било више, па је Италијан који је дијелио, сипао по двије кутлаче лијепим и млађим ђевојкама.

Изгледало им је несхватљиво због чега смо такви ту, па су се и код нас почели распитивати и онда говорили, више питали, да ли су наши бандити и да ли пуцају на Италијане. Гестикулирајући безброј пута је издвојена једна породица, Ђура Перишина Вучетића из Нудола, јер је она посебно интересантна за њих. То је била жена са ситном ђецом. Свраба је било тих дана ту и тамо, а он је био изразито јак на сваком члану те породице. Кожа, као кора од дрвета одвајала се са бутина и лица, са рука, а испод је остајала млада осетљива кожа. Италијанима је све ово било и смијешно и жалосно и интересантно.

Ту остадосмо три, четири дана, а затим, једном од среће блистајући дође Саво Косовић да нам саопшти како је стигло наређење од италијанске команде са Цетиња да нас враћају назад и да сада идемо свако својој кући. Но, њему је такође наређено да нас спроводи до Грахова и преда Андрији и осталима који су га задужили за нас. По Савовом мишљењу, шта би они са нама друго могли радити него нас послати свакога у свој дом. Сви одрасли су несумњиво били срећни. Неки су мислили да иду сада сачувати оно живога што је остало; неко мисли како ће и на који начин да обради земљу са ослабљеном или никаквом радном снагом; неки, као Достиња Јанкова Ковачевић, која је остављена да буде партизанска веза у позадини, мисли на тај задатак и срећна је због тога. Достиња вјерује да ће пуно користити и много помоћи у раду позадинским радницима који су остали на терену са задатком да држе везу са народом, придобијају народ за праведну борбу, одвраћају од непријатеља и раскринкавају њихову пропаганду. Позадински радници су углавном политички радници, већином школовани момци.

Ја сам био због ове одлуке веома жалостан. Ето, ту се прекида она моја важност коју ми указаше Италијани одвајајући ме од жена и ђеце и сврсташе са одраслима, за њих опаснима. Желио сам да будем још увек значајан у нечијим очима, желио да идем даље и даље, да ме гоне и прогоне, да ме и ударе, па и туку пред другима да виде како ја то храбро подносим. Желим да идем на Цетиње, тамо где су прије неколико дана повели ону дивну омладину коју сам ја познавао, а која је за мене била појам. Ништа од ових мојих жеља, јер треба се враћати кући, поново

чувати стоку, поново копати, поново све исто, али сада на пустом Завушју, тамо где ништа више нема, где више не пролази Павле, где више нема револуционара; на Завушју онаквом какво је било оних десетак последњих дана. Колона је кренула назад, истим путем куда је и дошла. Куда би друго и ишла, када је то једини пут преко Цуца, јер наоколо не може ни овца. То је само терен за козу, ето ту и тамо понека равница, па се држи по које говече и овца. Овце се држе скоро искључиво ради вуне, јер је то у већини случајева и било одијело све до завршетка рата и касније. Не знам до када је тако било, јер несумњиво таквих одијела у тим крајевима има и данас и биће их и убудуће, а то су одијела изаткана.

4. ПУТОВАЊЕ ОД РЕСНА ДО ГРАХОВА

Док смо били на Ресну налазили смо се под присмотром десетине Сава Косовића, ничим ограничени сем удаљавања са одређеног простора. Сигурност у нашу безбиједност унио је онај угледни шездесетогодишњи мјештанин у новом црногорском одијелу и познавалац италијанског језика, који се критичне ноћи на интервенцију старијих зена заузе да се њихова жеља оствари. Он је ту, ако буде требало поново ће интервенисати. Саво са својима нас не напушта и то је највећа сигурност. Мјештани су према нама коректни. Италијани нас само обилазе, посматрају, сликавају, на храну позивају у вријеме ручка и вечере.

Ресно смо напустили у жељи да што прије стигнемо до Грахова, тј. до својих кућа. Жеља је велика и чинило ми се да одморни и чили полазимо на овај пут. Истини за вољу, много смо дуже путовали од Грахова до Ресна него у супротном правцу.

Приликом повратка, на путу преко Бјелица, срели смо десетак Граховљана у пратњи Цуцких националиста. Четворица од њих су везани. Тако везани са рукама на леђима два по два иду на том узаном путу.

Саво Косовић ступи у разговор са њиховим спроводником, па се одмах пронесе глас да је вођа тих четника рођени Савов брат, те да га је Саво изгрдио што ове људе води везане и савјетовао да их одвеже и тако спроведе до Цетиња. Касније ми је један од те четворице рекао да су их одмах послије нашег сусрета одвезали.

Везани су били Ђуро Вучетић из Нудола и његов син Гајо[11], Гојко Гобовић из Нудола и Драго Булајић из Вилуса.

Ђуро Вучетић је исти пут прошао прије годину дана (послије Тринаестојулског устанка) где се нашао у Цетињском затвору као један од тројице таоца из Нудола и у затвору остао неколико мјесеци. Затвор му није стран, јер за вријеме Првог свјетског рата нашао се у логору Болдогасоњ у Мађарској, али му је било јасно због чега и од кога. Борио се на Скадру, Брегалници у Балканским ратовима и на Клобуку у Другом свјетском рату. Окупатор га је ухапсио и интернирао.

За Гаја Вучетића је владало мишљење да је један од најспособнијих омладинаца у овим крајевима. Управо су за њега говорили да је нада за будућност. Тако да није случајно што је постављен за секретара Општинског комитета СКОЈ-а за Грахово, односно секретара Мјесног комитета СКОЈ-а за Грахово, Бањане и Вучији До.

Гојко Гобовић је као и Вучетићи из Нудола. Пошто му је кућа била на самој граници Херцеговине и Црне Горе, његов партијски рад се више одвијао у Херцеговини, јер је Грахово имало доста комуниста. Он је једно вријеме био секретар основне партијске организације Нудола у којој су били Сава Ковачевић и Владо Шегрт (предратни период).

Драго Ј. Булајић

Драго Булајић, Гојко Гобовић и Гајо Вучетић одступили су са партизанима за Босну прије двадесетак дана. Нико од нас није знао да су враћени на рад у позадини и као такви похватани. Виђети их у ситуацији у каквој смо имали прилику да их видимо, изгледало је као потпуно расуло у партизанима и њихов коначни крај. Свакако да млади идеалисти то тако нијесу доживљели.

Драго је син лекара др Јована Булајића који се налази у партизанима. Јован Булајић је предратни војни лекар, мајор БЈВ, по опредељењу био је радикал, што је значило и присталица владајуће структуре. И поред тога његовог сина Драга, као несташног омладинца и СКОЈ-евца, избацили из гимназије без права уписа у другу.

[11] Ово је био последњи њихов пут-под батинама, измучени и изнурени обојица су у затвору преминули.

Драго је проповиједао једнак живот за све, па је према богаташима био изузетно нетрпељив, јер је сматрао да живе добро на рачун сиромашних. Жељно је очекивао дан када ће моћи да се бори против богаташа и њихових заштитника, жандарма и полиције. Када смо пали под окупацију страног агресора знао је да је најпречи задатак борба против окупатора, јер без слободе нема живота.

Приликом формирања партизанских чета Драго Булајић постаје комесар Вилушке партизанске чете и спремно ступа у борбу иако претходно војску није служио. Тих дана слушам како обућу и одјећу које му родитељи шаљу на фронт даје најбосијим и најлошије обученим. Тако је једном приликом у лошим временским условима остао бос. Драго ми касније прича: „Била ме је срамота, да ја као комесар будем боље обучен и обувен од било којег борца у чети. Шта би борци рекли за таквог комесара". Сматрао је да комунисти не требају бити углађени, јер би на тај начин личили на господу. Другови требају да буду у сваком погледу приближно једнаки.

Драго је оптужен за убиство – стријељање и предат италијанском суду на Цетињу. Истина, Драго је био у групи која је извршила стријељање двије особе. Прије суђења сазнао је кога од другова за шта терете, па је донио одлуку да сам прихвати сва та убиства на себе. Важно му је било да спаси своје другове, па за свако убиство које је достављено Италијанима тврди да је то он заједно са Савом Ковачевићем извршио: "Знам да Сава жив у руке неће пасти, а и ако се то деси ово му неће сметати". Тврди на суочењу да неке од другова никада није видио и да немају никаквог учешћа у ликвидацији.

Нажалост, због Драговог саможртвовања за спас другова и његовог признања за све и свашта, данас, колико сам могао закључити, код мјештана влада увјерење да је Драго учествовао у многим ликвидацијама. Његови саборци не реагују.

Када га пред италијанским судом питају шта је био у партизанима, са поносом одговара да је био политички комесар чете. А на питање шта му је био задатак као политичког комесара, одговара: „Први у борбу, посљедњи из борбе". Да ли је убио неког Италијана, питају га на суду. Одговорио им је: „Пуцао сам ја на њих, пуцали су они на мене – не знам".

С обзиром на његове изјаве сматрају га ненормалним, јер не могу схватити да је његова привржeност друговима тако велика. Драго ми

прича да је судија рекао: „Језус Марија, када му бог није узео живот нећу му га ни ја узети". Осуђен је на тридесет година робије и интерниран у Италију.

Послије капитулације Италије ступа у Прву пролетерску партизанску бригаду. Саборци причају да се увијек последњи са фронта повлачио. На Сремском фронту, због спорог повлачења, нашао се иза леђа непријатеља и с леђа га напао.

Прича ми његов саборац Блажо Миловић: „Драго се замјерио комесару. Комесар зна да Драго не може, а да не буде у борби ако се она налази у његовој близини. Комесар одреди Драга да води вола којега су требали заклати за ручак следећег дана. Сви његови другови су отишли у борбу против Нијемаца. Када је Драго чуо плотуне пустио је вола и у трку се нашао на домак борбе-бочно. Примијетио је да Нијемац нишани да убије комесара, па хитро опали и убије Нијемца. Када су се вратили грдња се усмјерила према Драгу са питањем где је во. Драго хладнокрвно одговори: „Другови, ја мислим да наш комесар вриједи једнога вола".

Остао је вјеран својим убјеђењима из младости да комуниста не смије бити богат, јер га богатство квари. Сматра да су богаташи и у Совјетском Савезу и код нас упропастили комунизам. Настојао је да има само колико му је нужно потребно и ништа преко тога.

Нажалост, под старе дане, као свој највећи успјех, са чим се очигледно поносио, било је то што се нашао на Голом отоку где је остао неколико година. Због тога смо се сукобљавали, али само на кратко.

Саво Косовић је у Цуцама оставио петоро или шесторо ђеце уз сагласност њихових ближих. Ђецу су прихватили „имућнији" домаћини да им чувају стоку.

Колона је без икаквог притиска сама форсирала кретање, па смо ишли доста убрзано. Од таквог ходања на Бати је пала у несвијест моја мајка. Спроводници су се брижљиво понашали, нашли нешто за освежење, па смо наставили пут нешто лаганијим темпом.

Када смо се појавили на Ждријело, између Трешњева и Грахова, одакле се Грахово добро види, многи су били веома захвални Миљку Попову Булајићу, јер су сматрали да нам се та прилика пружила захваљујући искључиво њему.

Још док смо били на Ресну неки су говорили да је Миљко Булајић отишао на Цетиње да преко својих познаника испослује наше

ослобођење. Миљка сам видио управо када су нас кроз вилушку пљацу спроводили, како на коњу одлази џадом према Осјеченици. Видио је када су Росу извели из куће са бебом од неколико мјесеци у наручју. Чуо је њене ријечи са којима је неустрашиво, пркосно, достојанствено засипала оне који су нас довели у овај положај. Истина рекла им је много, рекла оно што се људима не говори. Роса је била интелектуалац од породице Головић из Никшића.

Миљко је важио за паметног и неустрашивог Граховљанина. Био је по занимању учитељ, али имам утисак и данас када неко изговори ријеч „учитељ" да се у мислима свих одмах појави Миљко, а њихови прави учитељи су негде у засенку. Био је прави оратор који је знао да заинтересује и придобије младе. Тако се памте његове ријечи изговорене на скупу на Клобуку 1925. године, када се обратио властодршцима, жандарима и полицији са ријечима: „Ви пуних стомака, дебелих шија, црвених образа и пуних новчаника...знајте да ће вам судити народни суд, ова сиротиња на чији се рачун тако добро жирите…". Због овога је ухапшен и суђен.

За вријеме Другог свјетског рата био је критичан и према једнима и према другима, а брига му је била да спаси народ, па се супротстављао и нападу партизана на италијанску посаду на Вилусима. Код Саве је лично протествовао, а када је напад пропао, смјело је изишао пред Италијане тврдећи да тај напад нијесу извршили мјештани да би село сачувао од одмазде.

Четницима је много тога сасуо у лице због убиства младих позадинаца који због својег дјеловања нијесу заслужли ни пријекор.

Миљка су његови противници током рата цијенили, четници га се више плашили, па се због тога првих дана није нашао у строју у којем смо се ми нашли и они који су прије нас отпремљени окупатору. Миљка се нијесу толико плашили колико његове популарности па би се његово хапшење лоше одразило, не само на братственике, већ и много шире.

Поменуту Росу су четници одмах сјутрадан по доласку у Грахово са бебом и неколико истакнутих партизанских бораца повели Италијанима. Овим су сигурно хтели избјећи грдњу какву је упутила овима на Вилусима, а вјероватно и због тога да својим ставом не би дјеловала охрабрујуће на друге затворенике.

Претпостављам да нас је, чим смо се помолили на Ждријело, угледала Сава Ербез, која је недељу дана раније туда погледом испратила

колону у којој су се налазиле све три њене кћери. Сава није затворена иако су јој се у партизанима налазила оба сина иако јој је прије мјесец дана убијен брат као партизански командир чете. Она је остала под Челином, под сталном присмотром јер се очекивало да ће неко од позадинаца навратити у ово мјесто. Ако нема никога од становника – нема сврхе да навраћају. У сваком случају она нас је весела дочекала у варошици Грахову.

Само што смо стигли, моја мајка, од великог замора, исцрпљености и дуге болести, поново пада у несвијест као и у Бати. Сава трчи кући, доноси млијеко и враћа је у живот. Лазар Јуришевић, са којим нијесмо ни у каквим родбинским односима, а ни нарочити познаници, тражи да јој допусте смјештај у његовом домаћинству. Тамо је остала двије недјеље. До задњег дана својега живота остала је захвална тој породици. Ту је сањала да су јој оба сина погинула, а да јој се супруг жив вратио, што се нажалост и обистинило«

Сви смо очекивали да ћемо послије краћег одмора у варошици бити послати кућама, но до тога није дошло. Жене су у знак захвалности чарапама даривале Сава Косовића. Он је носио хрпе чарапа преко руку и рамена. Претпостављам да су неке од тих чарапа касније на својим ногама носили партизански позадинци.

Саву смо блиски, његовој групи такође. Имамо утисак да са граховским четницима не контактира. Са чарапама измаче нашем видику, али се убрзо очигледно видно нерасположен врати. Он нам је лично морао саопштити да не идемо својим кућама, већ да ће нас задржати у Грахову у некаквом затвору. Наређено му је да ђецу коју је оставио у Цуцама мора довести у Грахово и тек када сви које је повео буду овде на броју, онда ће моћи да иде одакле је у Грахово дошао. Сава смо виђели када је дошао са ђецом из Цуца, са њим се поздравили и ја га никада послије нијесам видио. Сазнао сам да је послије ослобођења 1945. године Саво Косовић био председник СРЗ-е „Његош” у Ловћенцу. Његови познаници су ми много касније рекли да је то лично онај наш Саво Косовић. Мислим да је са овим све речено!

Из Ресна смо кренули нешто раније једног дана половином јуна, а у Грахово смо стигли сјутрадан око једанаест сати прије подне.

5. У ГРАХОВУ

а. Како смо се смјестили и гдје

По повратку изРесна, од Сава и његове групе преузели су нас граховски четници, који су припадали жандармеријској станици у Грахову.

Смјештени смо у недовршеној кући браће Ковачевић – Сердаревић у центру варошице, која је личила на велику бараку с тим што су спољашњи зидови од тесаног камена. То су биле три посебне велике просторије са улазним вратима из дворишта. Унутрашње израде није било сем два висока зида између просторија. Плафона такође није било, а прозори који су постојали били су зазидани. Кров је био од дасака прекривен терпапиром. Умјесто патоса био је земљани набој. Ова „барака” имала је своју намјену прије нашег усељења. Италијани су за вријеме боравка у Грахову у њој држали мазге.

Двориште предвиђено за наше коришћење било је ширине око 30 метара, дужине до 100 метара. Одмах смо приступили копању велике рупе у десном доњем углу, испод узвишења Умац, па смо тако направили импровизовани WC .

Дрвено коље за затворску ограду донијели смо из Крне Јеле и чекали десетак дана да Италијани довезу бодљикаву жицу. Слиједило је обећање да ћемо том приликом добити даске на којима би лежали умјесто земљаног пода. Обећање је испуњено, па смо коље под „стручним” оком побили, а затим жицу разапели близу једна друге како се нико не може провући и доста високу да је немогуће прескочити. Улаз у двориште био је могућ само са једне стране, а та капија се налазила прекопута жандармеријске станице и на њој су се током читавог времена смењивали чувари – стражари.

Чим смо стигли у Грахово породица Ђура Вучетића је пуштена са дозволом да иде кући, јер се Ђуро и Гајо налазе у затвору на Цетињу. Ово је био знак другима, ако се врате и предају или случајно буду ухваћени да ће им породица бити ослобођена.

б. Услови под којима смо живјели у затвору

Било је љетно вријеме, па је у бараци било суво. Легли смо по просторијама где је ко хтео и могао. Овде нас нијесу дијелили по старости и полу као Италијани на Ресну. Породице које су се раније међусобно познавале обично су лежале једна поред друге, а самци ће код својих најближих по сопственом избору.

Италијани су са жицом довезли и даске које смо ставили испод себе, а преко дасака ћебе, тако да смо сада лежали много удобније, а временом смо даске подигли за по неколико сантиметара и спавање учинили пријатнијим.

Италијани су истом приликом довезли и намирнице, како за нас тако и за четнике стациониране у Грахову. Предвиђено је да сами спремамо ручак, па је за ту сврху набављен велики казан. Ради кувања, свакодневно смо ишли сакупљати и доносити дрва из најближе околине где није било високог растиња, па смо доносили кукрице (суво грање) што је било довољно за ложење приликом кувања.

Зима те године (1942-1943) била је врло оштра, па је требало набавити доста дрва да би се наше велике просторије пристојно загрејале. Ишли смо са појачаном стражом у Крну Јелу одакле смо доносили квалитетнија дрва. У дрва нијесу водили немоћне, а сви остали су морали ићи, а често доносити и више од својих могућности. Многи су се трудили да им бремена буду што већа како би се загрејали старци и ђеца који дрва жељно очекују. Дрвима смо снабдијевали и четничку касарну, па су они приликом доласка у варошицу одређивали које бреме њима, а које у затвор треба однијети. Ово је био разлог да су неке од затвореника тјерали да носе и више од онога што се нормално може понијети и они су своја бремена обавезно носили четницима.

Важно је поменути да се структура затвореника брзо по нашем доласку измијенила. Затвор је требало попунити, па је било доста млађих и снажнијих затвореника. Идеја је била да у затвор стрпају све сумњиве, но њих је много, а капацитет смјештаја недовољан. Затвор је увијек био попуњен до посљедњег мјеста, па ако је некога требало под хитно затворити, другога је требало отпустити. Таква смјена је била за читаво вријеме постојања затвора.

Љето 1942. године било је веома сушно. Не сјећам се да је киша некада пала. С водом смо се снабдијевали из цистерни (чатрња), а када је нестало воде, одлазили смо у поље према Бобовој улици и из постојећих бунара узимали воду. Бунара је било неколико за које већина нас није знала и први пут их је виђела. Но и ту је вода била на измаку, па смо се спуштали у бунаре дубоке десетак метара и више и конатом сипали последње капи воде у канту. Ми, дечаци, постали смо стручњаци за спуштање и вађење воде из бунара. Били смо спретни и такмичили се ко ће брже и вештије урадити, а то смо чинили без и мало страха.

Када је нестало воде у бунарима, водили су нас (само два пута) у пећину Даковића у којој се налазило језеро. Улаз је прилично велики, иза је дугачки ходник, а са лијеве стране је узани пролаз. Иза тог узаног пролаза је стрма страна до језера. До њега смо се спуштили степеницама које је неко раније мотиком у тој иловачи направио.

Језеро је велика локва, попут многих на којима се поје говеда. Ова је бистра, чиста, ничим загађена. Вода доспијева у језеро тако што из стијене која се налази изнад њега (као небо изнад земље) падају по неколике крупне капи воде. Овога пута, иако је љето веома сушно, воде има доста и она стално одозго капље.

У пећини је потпуни мрак, па се без свијетла нико не може кретати. Ми смо понијели за осветљење луч, а носили смо и сламу коју смо иза себе остављали да би се знали вратити. Нико не зна колико из пећине има праваца и куда се може отићи без оријентације. Кажу, када се напуни Слано језеро код Никшића да тада вода из пећине Даковића извире.

Луч који смо носили у пећину ради осветљења имали смо у нашим собама. Луч нам је служио за осветљење у затворским просторијама, јер другог осветљења сем огњишта нијесмо имали. Увијек смо некога замолили да нам га донесе из Бијеле Горе и тако га набављали. Иначе могла се доносити и храна затвореницима, па су то радили чланови породице који су остали кући. Иако је наша кућа била затворена, наш комшија Гојко је доста често слао својег сина Милована да нам нешто од хране донесе.

Храном су нас снабдијевали Италијани, коју смо обично са железнице преузимали у Вилусима и одатле на коњима пребацивали до Грахова. Нама су четници ту храну дијелили, али смо за ручак током читавог трајања затвора имали само скроб. У дворишту је био постављен велики казан испод којега се ложила ватра. Треба уложити доста труда

када се качамак мијеша, јер брзо пригори, па су се за то пријављивали добровољци, а за добровољни рад од свих затвореника добијали су сагласност да гребу казан. Гребе су биле њихове. Ово се током зиме радило на једном од огњишта у просторијама где смо били смјештени. Повремено само спремали и ручак.

Огњишта су била у све три просторије. Налазила су се на средини собе. Ничим мјесто није било ограничено ни дотјерано за ту намену, већ једноставно ватра је ложена онако на постојећем земљаном набоју. Када је хладно окупљени смо око огњишта и тако се грејемо. Ту се чују различите приче и догодовштине, али колико се сјећам најчешће су биле озбиљне приче у духу времена. Раније сам написао да је наш кров од дасака покривен тер-папиром. Јак вјетар помјери парче тог папира или га једноставно збаци са крова. То нико не поправља. Тако смо имали задовољство да између дасака угледамо и небо, а туда до нас допиру и сунчеви зраци.

Лоше је када киша пада, тада је осјетимо и по нама. Најгоре је када се на крову задржи снијег и почне топити. Били смо неколико пута у прилици да помјерамо огњиште, јер вода са крова пада по ватри и гаси је, а ми је помјерањем спашавамо. Ватра је преко зиме увијек велика, добро загреје просторију и патос је увијек сув. Не сјећам се да нам је било икада хладно. Да смо некада били мокри, то јесмо. Ноћу, ако вода потрефи по покривачу, настојимо се мало помјерити. Неко нема ни то мало простора да се склони. У живом сјећању ми је остао детаљ када је Ћетко Булајић (стари повратник из Америке) са сином Мијатом циједио у дворишту ћебе са којим су се током ноћи покривали. Вода је излазила из ћебета као да су га извадили из корита са водом. Можда сам то и ја некада радио или неко други, али се тога не сјећам. Ово са Ћетком и Мијатом ми је остало у сјећању због обилате количине воде која се цијединла из ћебета.

Будили смо се поред огњишта. Оно нам је служило и као нека врста лечилишта, посебно за старије особе, које се на тој ватри од дрва дивно испаре. Услови за смештај су били изузетно лоши, неподношљиви, а опет се не сјећам да је неко од затвореника некада био озбиљније болестан. Умро за то вријеме у затвору сигурно није нико. Љекова никаквих нијесмо имали, као ни љекара. Но ови старци су научили живјети без љекова и љекарских прегледа, знали су које траве за коју болест служе и тим се вјековима лијечили.

У једном тренутку отпустише више затвореника. Међу отпуштенима су били и комунисти: Митар, Васо, Нико и Божо. Њихове куће су биле на подесном мјесту где су могли илегалци навратити, па претпостављам да је њихово отпуштање било у ту сврху и да су их на слободи држали под присмотром. Ово сигурно није уродило плодом, па су се послије извјесног времена многи ослобођени поново нашли у затвору.

в. Бранко Мијајлов Булајић

У тако проријеђеном затвору са нама је остао стари комуниста Бранко Мијајлов Булајић. Бранку је једна нога много краћа, тешко корача, њежног је здравља. Он је у овом затвору, јер је било немогуће пјешке га водити до Цетиња, а никаквог превозног средства није било. Овакав живот је за њега велики напор, јер је из богатије породице, па је раније солидно, удобно живио. Написао је књигу „Рад партијске организације у Грахову између два свјетска рата 1920-1941“.

Бранко М. Булајић

Мислим да је био једини затвореник који је читао неку књигу. Мене је савјетовао да читам, па сам због тога избјегавао с њим контактирати. Много сам више волио играти фирцик. Увијек сам играо са доста старијим мушкарцима, јер вјероватно млађи нијесу знали ову игру или нијесу били заинтересовани. Иначе, Бранко је био човјек који са својим наступом, прилазом и опхођењем осваја околину. Четници су то добро знали и сигуран сам да га због тога овде држе. Братственици Бранка цијене и држе до његове ријечи. Да је на слободи „заразно“ би дјеловао на своје братственике и омладину у Вилусима. Но његово раније дјеловање као старог комунисте осјећа се у братству. Ниједан Булајић – Поповић, па ни Булајић – Пашајлић (бројнији

огранак) није био изразити четник. Ако је неко од њих и носио пушку, то није било његово опредељење. Тако велики утицај на становништво Вилуса имао је и Бранков даљи стриц Миљко Попов Булајић.

Грахово је међу првим слободним мјестима у Црној Гори које је доживјело паљевину од стране окупатора. То није срамота, јер је то учинио окупатор у знак одмазде ослободиоцима. Да ли је срамота или нешто друго што је Грахово сада доведено у овакву ситуацију да је окупирано од малог броја својих општинара?

Поред Достиње Ковачевић, Васа Денде, Ника Миловића-Гајовића, у овом затвору више мјесеци су провели и слиједећи чланови КПЈ: Бранко Булајић (тешки инвалид), Бранко Јововић, Душан Делибашић, Божо Ковачевић, Ђуро Андријашевић, Раде Вујичић и један од најстаријих граховских комуниста Митар Вучуревић (претпостављам да списак комуниста није потпун).

Колико се сјећам послије нашег повратка, послије Косте Бакоча, први ухваћени комуниста био је Душан Кандић. Причају да су га у касарни крвнички тукли и да му је једно око испало. То је погрешно пренешено. Лично сам га видио са великом израслином на оку, све је било крваво и збиља је изгледало као да ока нема. Он је послије ове тортуре спроведен за Цетиње, суђен и рат је преживео.

г. Ђуро Стеванов Андријашевић

Није ми јасно како је у четничке руке пао Ђуро Андријашевић, подофицир бивше југословенске војске, предратни члан СКОЈ-а и члан КПЈ од 1941. године. Борац је са Пљеваља и истакнути борац из устаничких дана. Претпостављам да се сажалио на своје старе родитеље, који су имали само њега, а због њега се налазе у затвору. Морам рећи да нијесам сигуран да ли га је родитељска љубав навела на предају или је упао у клопку из које се није могао извући. Родитељи су по његовом доласку пуштени. Он је цијело вријеме постојања затвора остао са нама без посебног малтретирања. Приликом расформирања затвора није прослијеђен Италијанима у Никшић, већ је пуштен кући. Чим су партизани дошли у наше крајеве 1943. године ступа у њихове редове и гине као политички делегат вода у Петој пролетерској црногорској бригади у борби против Њемаца код Андријевице.

д. Митар Вучуровић

Митра Вучуревића су ухватили у некој пећини за коју је знао његов имењак који се раније налазио у партизанима. По Митровом хватању на слободи се нашла његова жена. Иако стари комуниста и утицајна личност са нама остаје цијело вријеме. Причају да је овде због Андријине благонаклоности, јер се наводно Митар раније заузео за спас његовог сина. Ако је тако, Андрија је то поштовао и Митар је у односу на његове истакнуте другове који су доспјели четницима у руке олако прошао. Митар се нашао у борби на Сутјесци, рат је преживео и умро је као пензионер у Грахову.

Митар је себе кривио због тога што је дозволио да падне четницима у руке. Вјероватно због раније директиве да комуниста не смије пасти жив у руке непријатељу, говорио је да ће га партизани због тога стријељати и да је то свакако оправдано и једино правично решење. Иначе је био увјерен у коначну побједу партизана и о томе је често причао.

6. УМАЦ

Умац је узвишење у центру варошице. Затворска жичана ограда досезала је до подножја Умца. Западна страна Умца и његов врх био нам је пред очима, јер на ту страну су окренута наша врата.

Од старијих затвореника сам чуо да се на Умцу у вријеме владике Рада Петровића– Његоша налазила тврђава, која је била доминантна тачка Црногораца над турским положајима. Кажу да је тврђаву у критичном моменту Његош продао Али паши Ризманбеговићу – Сточевићу да би је паша срушио и за то дао велике паре. Његош је хтео овим парама црногорској војсци обезбиједити праха и хљеба, али се при томе никако није хтео одрећи Грахова и Граховљана.

Овакав његов став јасно је исказан у писму, којега је послао руском конзулу Гагићу у Дубровнику, јер га је овај стално задиркивао питањима о Грахову.

Његош пише: „... Част имам саопштити Вам, да Грахово, нити је данас турско, нити је од прије сто година њихово било, него црногорско. Граховљани су више од сто година дијелили добро и зло с

Црногорцима, они су с овим помагали и Русима: њима су (Граховљанима) предшественици шиљали старешине, да им по обичају овоземном суде, и судили су им…“.[12]

Добро би било да су Црногорци и овога пута у Грахово послали своје достојанственике да кажу потомцима познатих граховских јунака, да ли им ово што сада раде служи на част или на нешто друго. То се исто односи и на један број оних који су наставили часну борбу против окупатора, јер је у претходном периоду из њихових пушака нашло смрт и пет жена. Треба се само подсјетити на ранија времена у коме су учествовали искључиво неписмени борци међу којима је владало правило да је и у борби, па макар и нехотице , била велика срамота жену убити.

7. ЈАКШИНА ЈАМА

Јама се налази на крају прла, испод самог крша, до кућа Бакоча. Из нашег затворског дворишта се добро види, као и цео терен до тог камењара који се налази изнад поља. Растиња тада у пољу није било сем неколике врбе у самом потоку, које ничим нијесу заклањале видик према кршу.

Послије одступања партизана са ових терена пронијела се вијест да су партизани у ту јаму убацили двојицу покојника које су претходно убили. Ово је изгледало невјероватно и непријатно за припаднике покрета, јер су само прије годину дана жестоко осуђивали усташе због овакви поступака и називали их јамарима. Нико овакав поступак није негирао иако је од стране народа жестоко осуђиван.

Доласком у Грахово овакву причу смо често слушали, па су партизане називали јамарима. Мој добар друг, Бранко Јововић, борац са Пљеваља, рече ми да то није тачно и да партизани Грахова и на територији Грахова никога и никада у јаму нијесу бацили. Иако је за мене био ауторитет и човјек коме сам неограничено вјеровао, ово је код мене прошло незапажено, јер сам под сталном причом уверен да је то истина, а нијесам од њега желео чути неистину.

Речено је да су у јаму бачени Лазић и Перко Мркајић. О њима пише у првом дијелу „Страдали од партизана“. Граховски четници су

[12] Преузето из књиге Исидоре Секулић „О Његошу“.

у јесен 1942. године одлучили да покојнике изваде из јаме и достојно сахране. Одредили су који ће затвореници носити тешке дрвене греде и даске са којима би прекрили јаму и створили повољне услове за вађење. Одабрали су партизанске мајке које су још могле корачати и неколико млађих. Терет је био изузетно тежак, а спроводници су настојали да што више осете ове старице и нама говорили да се повремено сагињемо. Тако смо под њиховом познатом паролом „Што се мора није тешко" успели да терет донесемо до јаме и ставимо како су нам наредили. Истина, многи су посртали, падали и поново устајали, а били изложени непрекидној грдњи и псовкама, али су од ових старица добијали одговоре. Ваљда им је било свеједно да ли ће још коју годину живјети или ће одмах остати без живота када је овакав.

Очекивало се да ће некога од затвореника спуштати у јаму ради вађења покојника. Сјутрадан су нашли добровољца међу њима који је посао обавио.

Као што сам написао, из затвора се јама добро виђела, али већих окупљања није било, на крају је остало свега десетак четника. Сандуке ни пренос нијесмо видели. Послије овога настало је ћутање и нико касније о томе није говорио. Нијесу нас водили да материјал враћамо, већ је то неко помоћу коња одатле склонио. Партизани ни послије ослобођења ово нијесу демантовали, па сам лично био у дилеми. Ипак, претпостављам да су међу партизанима били неки садисти који су себи овакав злочин допустили.

8. ПРЕНОШЕЊЕ ПОСМРТНИХ ОСТАТАКА И САХРАНА КОД ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ

Партизани су у марту стријељали једну младу жену. Била је супруга отправника возова, или шефа жељезничке станице на Вилусима. Образложење је било да је то учињено због њених присних веза са окупатором. Жеља је била да се спречи сваки контакт са окупатором, јер вријеме Аустроугарске окупације памти се и по шпијунажи која је наносила зло колико и сам окупатор.

Сахрањена је у Граховском Пољу где је стријељање извршено. Неколико месеци касније, у јулу месецу, по највећој врућини, око 10

сати, требало је посмртне остатке пренијети код цркве Св. Николе. За овај посао су одређени Обрен и Вуле (Миловићи), а са њима смо Бајо Видовић и ја. У пратњи са нама је неколико четника из Грахова. Сандук смо донијели из варошице и приступили послу. Када смо одбацили један слој земље, осјетио се неподношљив задах. Четници су се одмакли далеко од те локације, а мало касније њима су се придружила и оба Миловића. Били су нешто старији од нас и то никако нијесу могли издржати. Нас двојица смо имали задатак да тијело извадимо, ставимо у ковчег и закујемо. Покојница је била завијена у ћебе, па смо се понадали да ћемо са ћебетом одједном све извадити. Чим смо за ћебе ухватили, оно се почело распадати, а и остала роба испод ћебета, а месо на сваку страну одвајати. Било је пуно црва по томе модром месу у распадању. Рукавица или било какве заштите нијесмо имали, на носу и устима такође ништа. Ја сам сишао у гроб, вадио парче по парче и Бају додавао, а овај у ковчег стављао. Док смо све то извадили и ковчег закуцали, тај неподношљиви задах се знатно смањио, мени се послије свега чинило и да је нестао. Овде није било ни воде да би руке опрали. Све смо урадили, а нисмо повраћали. Из садашње перспективе, сигуран сам да то ни једна одрасла особа не би могла обавити, осим здравих младића.

Код цркве нас је чекало доста народа, јер је овај пренос посмртних остатака обављен, а вјероватно се ишло и по ближим кућама и позивали људи. Ковчег смо ставили на одређено мјесто, а народ је стајао у полукругу и гласно негодовао, грдио овакве поступке партизана. То је и био циљ позива, да се партизани на оваквим и сличним примјерима раскринкавају. Налазили смо се ван црквене ограде где је гроб био ископан, пошто она није могла бити сахрањена у гробљу које је издијељено по братствима (није припадала ниједном од тих братстава).

Међу присутнима се налазио свештеник од којега се очекивало да одржи парастос. Умјесто парастоса, стао је на један већи камен и почео говорити. Поп је био брат од стрица оне жене са Извора која нас је жестоко ружила и рођени брат познатог граховског комунисте Димитрије Булајића, који се са сестром налази са партизанима у Босни. Говорио је врло кратко о комунистима – убицама, која су оваква недијела вршила над поштеним становништвом што је примјер и ова часна жена. Чинило ми се да је дуго, веома дуго говорио о комунистичким јатацима, често се окрећући према нама и показујући руком на нас. Рекао је да нас треба ликвидирати и на тај начин онемогућити убицама да остану у животу.

Рече да смо ми гори од њих, јер су они запливали у мутне, прљаве таласе из којих се настоје извући, али им то неће успијети. Ови овдје што их видимо (опет руком показујући на нас) желе да крвницима, јамарима, убицама помогну. Његове завршне ријечи су биле да се са нама треба обрачунати, истријебити губу из торине, истријебити све који су склони црвеној боји због које је проливено много крви недужних, поштених племеника. Остао је при констатацији да се с нама треба обрачунати, а они који су због својег злочиначког поступања отишли из наших крајева нико више никада виђети неће. Они су већином изгинули, а ако нијесу до данас, хоће данас или сјутра.

Знали смо да послије њега треба говорити председник општине Андрија Миловић. Био сам увјерен да ће послије оваквог оштрог говора попа Булајића, Андрија издати наређење да нас стријељају, нас који смо донијели покојницу. Андрија ступа на мјесто где је поп стајао и почне говорити.

Иако сам тако мислио, уопште ме није био страх. Једнако као да ћу послије завршеног рада бити позван на добар ручак. Претпостављам да је тако са већином мојих вршњака у датој ситуацији. Желе да се нечим истакну, па макар и живот био у питању. Ја сам до тога много држао. О томе говори мој понос приликом хапшења, задовољство на Ресну због одвајања са одраслима, стално настојање да моје бреме дрва које смо доносили у затвор буде веће од осталих, испољавање некаквог пркоса у незгодним приликама, спуштање у бунаре и слично. Једноставно се ничега нијесам плашио. Касније сам неколико пута западао у врло критичне ситуације. Када помислим на то схватим да сам случајно остао жив, па ме сада страх ухвати. Имам утисак да ми се живот у смислу храбрости и страха подијелио. До 50 година старости ничега се нијесам плашио, а послије тога све више и више и онога од чега не би требало да буде страха.

Мој вршњак Божо Крстов Вујичић је имао друге жеље. То је била бројна, богатија породица на Доловима. Њих четворо је у партизанима, остали су овдје у затвору. Приликом сезонских радова Божо уграби прилику и побјегне из затвора да би нешто на земљи урадио, окопао, посејао, или побрао раније засађене усеве. За њега су знали где се налази, па су га вилушки четници стражарно спроводили до Грахова, а ови су га послије сваког бјежања (колико се сјећам било их је три) задржавали по неколико дана у самици на „преваспитавању".

У најтежим ситуацијама, старији, посебно старице, да би охрабрили млађе говорили су познату изреку: „Човјек није ко се смрти плаши, то су стари доказали наши“.

Требало је остати човек, жив или мртав, свеједно. Остати човјек значи до краја се жртвовати за своја убјеђења.

Када кажем да је Божо бјежао из затвора, неупућени ће поставити питање што нијесмо сви бјежали када смо за то имали свакодневну прилику. Није се имало куд бјежати!

О тадашњој ситуацији у Грахову навешћу писање доктора историјских наука Ђура Вујовића: „… Живот у Грахову под четничком влашћу био је прави пакао, за све припаднике и пријатеље народноослободилачког покрета, а за герилце незамислива стварност, која се граничи са немогућим“. Вељко Зековић, пише да је у Грахову била даноноћна хајка на људе. Па каже да је заиста и за њих који су као партизански радници били у околини Никшића ово у Грахову изгледало стравично.

Андрија се обраћа присутном народу, говори, дуго говори, нас уопште не помиње. За њега су због граховске ситуације једини кривци Сава, Павле и остали који су им се придружили и отишли из ових крајева. Андрија саопштава да се још њих неколико налази на овом терену, али ће они захваљујући Народној војсци и свијести становништва Грахова ускоро бити уништени, убијени или ухваћени.

Послије Андрijиног говора народ, који је мирно саслушао обојицу говорника, полако се разилазио својим кућама, а ми смо приступили сахрани. Спроводници су нас повели поново у затвор. Цијело време су према нама били изузетно фер – чак јако пажљиви.

9. КОСТА БАКОЧ

Тих дана је ухваћен командир Барске чете Граховског партизанског батаљона Коста Бакоч.

Коста је са осталим партизанима одступио из Црне Горе према Босни, али је по задатку враћен назад. Као старији партизан по годинама, заједно са Јефтом Копривицом, старијим 3 године од Косте, добили

су задатак, и као поуздани борци и као добри познаваоци терена, да проведу групу цетињских партијско – политичких радника са Вељком Мићуновићем на челу до Катунске нахије.

По успјешно извршено задатку, Јефто се вратио у Бањане и наставио илегално живјети, а Коста је дошао у Грахово у намјери да ту политички дјелује. Коста је врло брзо ухваћен од стране четника.

У затвору су причали да се Коста раније бавио ловом, те да је имао ловачког пса. Примјећено је да пас свакодневно негде одлази, праћен је и на тај се начин открила локација где се Коста налази. То је била једна пећина. Да ли је ухваћен на спавању или приликом изласка из пећине није ми познато.

Коста је задржан у Грахову око десет дана. Жестоко је мучен. Да ли га је неко од затвореника видео или је неки четник пренео да су му у самици између осталог и клинце испод ноката укивали.

Чим је Коста ухваћен његова породица је пуштена из затвора и отишла својој кући. Послије извесног времена једна група младића из Грахова, од којих двојица из нашег затвора, ишли су на Цетиње да би се појавили на његовом суђењу као свједоци. Не знам како је суђење протекло, али је Коста осуђен на смртну казну и стријељан јануара месеца 1943. године.

10. ОДЛАЗАК ПО СЛЕДОВАЊЕ НА ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ У ВИЛУСИМА

Убрзо послије формирања затвора ишао сам по следовање на железничку станицу. Тада смо ишли камионом. Налазили смо се испод шатора, где је следовање било смјештено. Због оштрих кривина, рупа на путу и неизбјежне прашине која је испод шатора засипала и нас и намирнице, била ми је мука. На камиону су били велики котурови сира. Један је био начет, па сам узео мало. Вјеровао сам да ми је мука била од сира, па га дуго времена касније, не само нијесам могао јести, већ ни гледати.

На моје велико задовољство сада идемо са три коња. Имамо и три стражара, а нас је такође тројица. Још сам се више обрадовао када су рекли да идемо преко Граховца, што значи да ћемо проћи кроз мој засеок.

Када смо били испод Челини, нијесам само бацио погледа на њу, већ сам је брижно посматрао. Знао сам да се тамо налази Сава Ербез и да је ту прелијепа Брђова супруга Була са својом бебом. Њих око 15 из ових неколико кућа налази се у партизанима, петоро их је у интернацији, а са нама су у затвору: Павлова мајка Јока са Павловим шестогодишњим сином Николом, Стана Голубова са снахом Љубицом и њеном ђецом Рашом и Добрилом, сестре Ербез, Анђа и Вука, те украс младости и љепоте у нашем затвору Бранка Ковачевић. Неколико стотина метара даље је кућа Илије Ђокина, чији се чланови домаћинства налазе са нама у затвору.

Пролазећи покрај цркве Светога Николе, сјетих се онога што никада заборавити нећу, о чему сам већ писао. Касније сам сазнао како је и када подигнута ова црква.

Турци су заузели ове крајеве 1465. године, а већ 1499. године на захтев братства: Булајић, Вујачић и Вучетић, склопљен је уговор са дубровачким мајсторима о изградњи ове цркве, а чијег патрона и данас слави шест братстава са подручја Грахова. На основу овога се може закључити да су односи Турака према Граховљанима тада били коректни.

Од затвореника на овај пут су ишли још Обрен и Вуле Миловићи. Мислим да су и наши спроводници били Миловићи, али су се читавим путем понашали као да смо прави другови. Претпостављам да сам се наметнуо за овај пут, а да ме нико није одредио. Увијек сам тако чинио ако је неки посао одређен за Вула и Обрена да будем са њима. Били су старији од мене, снажнији, према мени се понашали као да сам њихов вршњак, а ја сам у сваком послу настојао да урадим колико и они.

Када смо пролазили кроз Петковиће, поред саме Тривкове куће, сјетих се да су у затвору остала оба његова сина, одрасли, ожењени људи: Стојан и Живко и Живкова жена Даница. Са нама је још Добрила, њихова блиска рођака.

Недалеко је Граховска (мјештани је називају Гровска) ријека, ту су и воденице, али овога љета ни ту воде нема. Од ријеке до Граховца је велики пјешчани нагиб, по којему су изникли ситни, ријетки четинари. Одавде постоји један једини пут са којим се могу пјешаци кретати, а тај пут је намијењен и за коње. Није ми јасно како се они овуда под пуним товаром крећу. Послије двадесетак минута излазимо на врх пута, где су на једном камену била исклесана следећа слова: „Овај пут направи Ћетко Пуров Миловић, а по казни Црногорског господара књаза Николе“!

Ћетко је остао познат у народу по безазленим смицалицама, јако духовитим. Давно је умро, а приче о њему живе и преносе се с кољена на кољено. Граховски војвода га није могао укротити те га је послао на рапорт књазу. Књаз Никола га казни да направи пут уз Граховску ријеку, а да му у том послу нико не смије помагати. Када је пут завршио Ћетко самоиницијативно на камену остави уклесан наведени текст.[13]

Пут излази одмах поред цркве на Граховцу, која се зове Спасова црква, а изграђена је за онолико дана колико је трајала позната битка на Граховцу против Турака 1858. године.

Побједа против Турака 1858. године имала је велики значај за Црну Гору. У априлу 1859. године нарочита комисија извршила је омеђавање турско-црногорске границе. Црна Гора је добила Грахово и још неке територије, али је овим разграничењем фактички добила признање своје независности иако то није правно признато у неком међународном документу.

Са Граховца су погинула тројица Миловића у борбама против Италијана прије појаве четника у Црној Гори: Илија Стеванов, Панто Новичин и Душан Крстов.

Њих неколико из Граховца је наставило борбу против окупатора и одступило за Босну: Лазар Петров, Игњат Новичин, Обрад Марков, Павле Марков, Наста Јованова и Муро Васов Миловић – Костић. Неки су похватани и интернирани, а са нама се у затвору налазе партизанске мајке, Милица Маркова и Тијана Новичина. Поред Вула и ту је и његов брат Никола, Ђуро, Сава, Томо и Радојка.

а. Илија Стеванов Миловић

О њему је све познато, испричано и написано. Вјероватно је био најпопуларнија личност ове генерације, не само на Граховцу. То потврђује и његова побједа на изборима 1936. године, када је као кандидат КПЈ, на листи удружене опозиције, изабран за пријedседника општине. На тој дужности је остао до 1941. године. Те године је погинуо као командир Граховско – Рудинске чете у борби против Италијана на Пљевљима.

[13] У борби против Турака Ћетко би рањен теже по лицу. Књаз Никола га упита: „Како војниче нагрди образ тако“? „Чувајући твој господаре“, одговори Ћетко.

О Илији и борби на Пљевљима постоји пјесма која се радо у данима устанка пјевала.

б. Вуле Петров Миловић

Вуле је сада са мном, а шта се касније десило с њим? Када су партизанске јединице наступиле према Бањанима и Грахову, граховски четници су отишли у „сусрет". Познато је било да се у партизанским јединицама налази рођени Вулов брат Лазар. Четници су Вула повели са собом. Тада сам се налазио на Вилусима и неко рече да четници одоше према Бањанима. У средини чете сам угледао двојцу људи са сандуцима муниције на леђима. Одмах сам препознао Вула по његово карактеристичном кораку. Посебно га познајем са бременом на леђима пошто сам га тако најчешће гледао. Јованка добаци, као за себе, како их није срамота да људе тако муче када овуда коња има доста које могу употребити. Рече да се са Вулом испод оног другог сандука налази Томица. Било ми их је мучно гледати, а страх ме је обузео шта ће са Вулом да буде.

Послије два дана четници су пронијели вијест да је Вуле погинуо у борби против партизана. Ситуација о Вуловој смрти и тада је била јасна. Касније је све испитано и он се налази на списку палих бораца НОР-а

в. Сава – Дреко, Крстов, Миловић

Дреко је брат Душанов који је погинуо у борби против Италијана на Црквицама 1941. године.

Радећи на путу за вријеме аустроугарске окупације, приликом рада остао је потпуно без вида у седамнаестој години живота. Вид је заменио неким другим способностима које изненађују. Тако слијеп је обилазио сваку кућу на Граховцу без нарочитих потешкоћа. Лично ми је причао, а исту причу је поновио Блажо Ербез. Послије повратка са Сутјеске, Блажо, Саво и још неки навратили су код Дрека. Пошто су се задржали дуже, пао је такав мрак да се ништа није видјело. Дреко предложи да их

он води пошто их не може пуштити саме због опасних окомитих стијена. Ишао је испред њих и говорио да се стриктно држе њега, јер је туда пролазити врло опасно, не само ноћу, већ и дању. Срећно их је провео и вратио се кући.

Дреко је лако препознавао људе по говору. Чуо ме је када сам имао само једанаест година, а поново када ми је било двадесет шест година и по гласу ме препознао. Као способан, природно бистар и паметан, послије ослобођења постављен је за председника Удружења слијепих Црне Горе. Као њихов представник ишао је на организоване скупове, конференције и конгресе.

11. У ВИЛУСИМА

На Граховцу је пуно људи вриједно помена, али сам поменуо ову тројицу независно од затвора, због њихове различитости и интересантности.

Не знам који је мјесец био када смо ишли на овај пут, али је било вријеме када је опасно долазити у контакт са позадинцима. У случају ако неко пријави њихов долазак код својег комшије, комшија се брзо, а често и са породицом или једним дијелом породице, нашао у затвору.

Рекао сам Вулу и Обрену да бих желио свратити код стрица Васа, који се између два затварања тада налазио на слободи. Они су молили наше спроводнике да то допуште, а што се товарења тиче то ће они и без мене урадити. Спроводници су услишили њихову молбу. Кроз село нијесам никога видио, нити ко мене све до момента када сам се раздвајао од своје групе испред куће Стевана М. Вучетића. Пролазим на метар удаљености од Петра који цијепа дрва. Називам „добар дан", а он не подиже главу, нити било шта одговара. Не знам да ли га је страх или ме мрзи. Зар да га буде страх од мене, безначајног затвореника? А ако није то, онда је ово друго. Неколико метара даље налази се Даринка Стеванова, која одговара на мој поздрав и упита ме за здравље. Даринку очигледно није страх, а видно је да ме не мрзи. Сав срећан приближавам се Гојковој кући где су по изласку из затвора прихватили мог стрица Васа и стрину Достињу. Ту су ђеца са којом сам одрастао од рођења и са којима сам био нераздвојан као да смо живјели у истом домаћинству. Истина,

прве смо комшије и најближи рођаци. Маштам како ће ми сада са њима бити дивно и не мислим како ће то брзо проћи. Још сам на извјесном растојању када ме угледа стрина Достиња. Био сам њен миљеник, јер се удала за мојег стрица пола године прије мог рођења, па ми се пуно посветила и заволела ме.

За разлику од онога како се раније понашала, не сачека ни да се јавим већ отпоче грдити што сам дошао и како сам дошао. Успио сам рећи како сам се овдје нашао, али ништа више од тога. Говори ми како ће због мене балавца цијела Гојкова породица да се нађе у затвору те да се не задржавам, већ одмах идем за мојима на станицу. Кући се нијесу налазили ни Гојко ни Васо. Ђеца су ме од Достињине вике застрашујуће ледено гледала, ни једно да мрдне. Не знам да ли су се сва ђеца ту налазила, али се мени чинило да их има и више него што их је могло бити. Ни једно ни ријеч не проговара. Госпава, која никада није дозволила да јој неко из куће гладан изађе, упита да ли сам гладан и хоћу ли нешто јести. Гладан нијесам био, а послије оваквог дочека и да сам био не бих сигурно могао јести. Гојкова породица нам је увијек током рата излазила у сусрет, била крајње предусретљива, а послије изласка из затвора и примила нас је код себе.

а. ЛАЗО ЈОВАНОВ КОВАЧЕВИЋ

Када сам издржао Достињину петоминутну "паљбу", а увјерен да нико од ђеце не жели да ми приђе, полако, корак по корак, упутио сам се ка пијаци.

Пијаца је била празна – нема вани ниједне особе. Навирих на врата кафане коју је држао Стево Милов у својој кући. Кафана је била пуна људи, али ме истог момента угледа Лазо Јованов, који је важио као четнички идеолог, један од најистакнутијих граховских четника. Он је један од оних који су на суђењу у Грахову јануара мјесеца 1942. године кажњени условном казном. Устао је иза стола, пришао, распитао се одакле ја овде и био упоран да сједнем са њим за столом. За столом смо били само нас двојица. Лазо је прије рата долазио код нас, тако ме је познавао, па је и овога пута са мном пријатељски разговарао.

Истина, имао је приговора за Јована, али само због тога што је отишао са партизанима и тим чином упропастио читаву породицу, а са собом (како рече) повео и синове што се од њега као паметнога човјека није очекивало.

Лазо се интересовао за неке жене са лошим здрављем које се налазе у затвору, као и за старије особе, па ми дословно рече: „ Затвор у Грахову је бесмислица и брука што у њему држе немоћне старце и малу ђецу. Ја сам био против тога, али са Андријом и Михаилом (Вујичићем) се о томе не може разговарати. Био сам за то да се сви нејаки пуште кућама, а вас млађе, одраслије, који напор можете издржати, нека интернирају и на тај начин затвор расформирају".

Послије свега, Лазов наступ је јако пријао, а посебно што ме сврстао у одрасле које треба интернирати. Лично сам сматрао да Лазо има велики утицај на одлучивање у четничким редовима, те да је и овај затвор на неки начин његово дјело. Убиједио ме је да је у односу на затвор немоћан. Лазо није имао никаквог разлога да се правда пред дечком мојег узраста (Лазо 53, а ја 15 година) у вријеме када су четници били на врхунцу своје моћи и у увјерењу да је дошао потпуни крај партизанима. Опходио се према мени као да смо вршњаци. Пошто сам попио сок, желио је да ме части још једним и да се с њим задржим дуже, али сам ја у страху да не прођу моји то одбио. Поздравио је своје познанике затворенике у које су спадали његови вршњаци и старији од њега.

Приликом изласка из кафане угледах Ђорђију Драганића у разговору са једним старијим сељаком. Нађох му се иза леђа, вјероватно да нешто чујем. Када сазнаде чији сам, подиже штап у правцу мене, мршну неколико пута са ријечима: „Дошао си да слушаш шта ко прича и да шпијаваш. Мрш"!

6. ГРАБОВЕ РУПЕ

Пјацу напуштам као неки велики кривац и одлазим у правцу Крстаља. Дошао сам до Грабове рупе, одакле се види раскрсница код цркве на којој се морају појавити моји приликом повратка са жељезничке станице.

Посматрам Вилусе и помислих да је са овога мјеста испјевано: „Ој Вилуси, село на два реда, издалека ко варош изгледа“. Одавде сам Вилусе више пута посматрао, а сада размишљам о тадашњој љепоти. Сјећам се каменим зидом ограђеног школског дворишта. По дворишту израсли багремови и дудови, двориште увијек чисто, а у њему граја, жагор и весеље раздраганих ђака. Ограда је порушена, дрвећа више нема, школа је усамљена, а у њој и око ње нема више ђака.

Сјећао сам се оног дивног народа пријатељски наклоњеног једни другима, узајамних посјета, заједничких радова, слава. У најљепшем сјећању ми је остала вилушка омладина непосредно послије окупације, када су у Вилусе дошли они који су по градовима живјели. Овде су склапали познанства, а настало је шеталиште од цркве до Крстаља.

Чекајући дуго своје друштво, никога у Вилусима нијесам могао виђети. У кафани су остали четници, испред кафане Ђорђије са својим саговорником. Они су свакодневним затварањем појединаца и цијелих породица угонили страх свима. Да ли су Петар, Достиња и други можда мислили да је ризик и сама помисао да ми се јаве!? У оваквој ситуацији све ми је изгледало туђе, далеко од очекиваног, па су ми и Вилусе постале хладне и одбојне. Једва сам чекао да се што прије нађем с оне стране жице, тамо је топлије, тамо је љепше. Тамо смо у жици сви своји, једна велика сложна партизанска породица, па ако патимо, заједнички патимо.

Да ли је било тако црно као што је мени изгледало? Свакако да није. У Вилусима су живјели многи добри људи без обзира на моменталну опријеђељеност, дивна омладина која је жељно очекивала слободу за све.

Четници који су се стационирали у Вилусима били су у мањини. Ту су у очекивању италијанског наређења и следовања од окупатора. Неки од њих сами предузимају иницијативу за ликвидацију позадинаца и лишавању слободе оних који су их помагали.

Свакако једини угодан доживљај тога дана био је неочекивани сусрет са Лазом, који се према мени понашао врло добронамјерно.

ПС. Мој сусрет са Лазом Ковачевићем испричао сам писцу монографије „Вилуси“, Чедомиру Сп. Булајићу. По његовој молби то сам написао, а он је објавио. По објављивању добио сам неколико телефонских позива и оштрих ријечи, пошто су имали другачије мишљење о Лазу. Крсто Сп. Булајић, којега је Лазо теретио на суђењу, а што сам прочитао у књизи посвећеној Крсту Зрнову Поповићу, дао ми је за право, јер је то моје виђење Лаза.

в. РАЗМИШЉАЊЕ

Чекање ми се ужасно одужило. Чинило ми се да чекам сатима и сатима док се нису моји појавили на раскрсници. Док сам чекао, размишљао сам о свему.

Највише сам размишљао о Петру, па о стрини Достињи. Мислио сам на позадинце који се налазе на територији наше општине. Знам да су ту: Чиле, Војо, Мирко, Видак, Јово, можда још неки. Како ли ће они проћи ако навраћају код некога? Народ је очигледно уплашен, ко зна колико је оваквих као поп Булајић који „јатацима" пријете жестоком одмаздом. За позадинце је једнако опасно да ли их неко мрзи или се плаши одмазде ако их види, а то не пријави. Можда је ово друго много опасније. Најгоре је ако код неког наврате позадинци, тај никоме није пријавио, али јесте други који је долазак позадинаца потајно пратио или случајно примијетио и четницима доставио. Тјешим се тиме што су партизански позадинци одрасли и угледни људи, па им нико не може рећи: „Зар балавци, због вас ова породица да страда, да их стрпају у затвор и раскуће све што су током живота скућили".

Но моје размишљање траје и траје, траје у недоглед, још увијек траје и трајаће до последњег дана мојега живота.

Знам да на слободи има још доста симпатизера који ће позадинцима и под највећим ризиком изићи у сусрет, без обзира што су најоданији интернирани. Има храбрих као што је у мојим очима Васо Денда који је затваран, пуштан и поново затваран, па тако још који пут за годину дана. Реагује на малтретирања, храбро упада у вербалне дуеле са четницима, но такав је запажен и касније – човјек без длаке на језику до последњег дана живота. Умро је 1997. године.

Знам да има млађих, жељних доказивања под ризиком. Има честитих, смјелих и одважних домаћина као што је Радован Гојков Булајић.

12. РАДОВАН ГОЈКОВ БУЛАЈИЋ

Радован је спадао међу најбоље стојеће домаћине у нашој општини. Држао је доста стоке и са бројном браћом у пуној снази обрађивао земљу. Као дијете остао је без оба родитеља, али се то на домаћинство није одразило. Напротив, оно је унапређивано из године у годину. Био је од оних људи који хоће свакоме да помогну, изађу у сусрет не гледајући да ли ће им се та доброта некада вратити. Кажу да нико никада из те куће гладан није изашао, па ни поред куће прошао. Радован није био члан КПЈ-е, али је као угледан домаћин 1941. године постављен (или изабран) за командира Вилушке партизанске чете.

Приликом одступања партизанских јединица са Вилуса за Босну, Радован као фамилијаран човјек, иако командир чете, остаје кући. Зна што и остали Вилушани знају да никоме неправду није нанео, а што се нашао у партизанима сматрао је часним борити се за слободу против окупатора. У партизанима су са малим изузецима једно вријеме били сви способни Граховљани.

Радован ми је лично испричао како је прошао његов сусрет са председником Граховске општине, Андријом Миловићем.

„Одмах по одступању партизана добих поруку од Андрије да дођем у Грахово. Оседлам коња и кренем пут Грахова. Андрија ме дивно прими, нешто и пописмо. Андрија настави разговор. Упита ме да ли сам био командир партизанске чете. Знам да зна, па му рекох да сам био. На питање што нијесам отишао с њима, одговорих да је мени породица на првом мјесту и да сам ја домаћин човјек који је посвећен породици. На то ми Андрија рече: „Знам да Сава у тебе има велико повјерење, иначе те не би поставио за командира. Да се договоримо. Одабери десет људи, у томе ћемо ти помоћи. Отиди са партизанима, кажи Сави да си дошао, не сам већ са десетином која је спремна да се бори под његовом командом. Сава ће теби повјеровати, а када се у то увјериш и будеш у прилици, убиј Саву, као што је Милош Обилић убио Мурата. Када се вратиш ништа ти неће фалити и нећеш живјети само од својег рада“. Ја изненађен упитах: „Шта то кажеш Андрија, болан? Зар да ја убијем Саву“?! Одговорио ми је да је то повјерљив задатак од њега и других угледних Граховљана и да задатак прихватим. Ако се на ово не одлучим, не само да ћу се ја лоше провести, већ и моја породица. А пошто рекох да живим за породицу, да добро размислим“.

Радован о томе није размишљао, па рече Андрији: „Знаш ли ти, болан, Андрија да ја на Саву не бих пуцао више него на своје чељаде". Када је Андрија дошао до убјеђења да на ову тему са Радованом не вриједи разговарати, рече му да иде кући.

Кући је преспавао само једну ноћ. Ујутро су дошли по њега и брата му Саву и повели их за Никшић у затвор. Кући су му остала тројица браће. Стеван је у неколико наврата на коњу допремао храну Радовану и Сави, а један од затвореника ми је причао да је Радован храну на једнаке дјелове дијелио сваком затворенику, да ни залогаја више себи или Сави није остављао. Брат Јован се бавио сточарством и био један од најпоузданијих партизанских сарадника. Умјешно је храну допремао позадинцима у најтежим данима њиховог битисања.

Радован и Сава су се, мислим послије капитулације Италије, нашли на слободи. Радован је увијек радио на добробит своје породице, друштва и државе све до своје смрти 1967. године.

13. БОЖО КРСТОВ ВУЈИЧИЋ

Већ сам раније поменуо неке Божове несташлуке, но њих је било више. Волио је да изазива четнике, да им пркоси. Није се батина бојао, па их је повремено и добијао. Нашао се у затвору као једанаесто унуче Риста Тривкова, од Ристова два сина, Крста и Васа. Божо је био најстарији. Прије рата су живјели солидно, држали више стоке од осталих домаћина на Доловима, а од тога се на селу углавном живјело. Тако је Васо и могао постати санитетски подофицир БЈВ, а његова сестра Зорка медицинска сестра. Нико од њих није отишао у партизане због тога што су лоше живјели или младости због које би их неко завео и опредијелио за ту идеологију. То су били свјесни борци од двадесет четири до четрдесет двије године старости, који су напуштали релативно добар живот и ступали у борбу против окупатора. На несрећу све четворо су погинули (три брата са Сутјесци), сестра двије недеље касније у борбеном окршају против четника. Њиховог оца Риста су, као што сам написао, Италијани стријељали, а нешто раније жестоко мучили Васову супругу Љубицу, која је убрзо по изласку из затвора умрла.

Божо је схватио да је једина „права радна снага“ у њему; да је он тај који може домаћинство одржати и то је била његова стална преокупација. Бјежао је неколико пута из затвора да би обавио неке пољске радове. Био је права моја супротност. Није се мирио са тим да дангуби у затвору, а да је земљиште кући неурађено, необрађено.

Божо се истицао као добар домаћин, пољопривредник и већих амбиција није имао. То је касније доказао, јер је постао пољопривредник и сточар за углед. Послије ослобођења, када су се почеле отварати разне школе, није показивао жељу за школовањем. Његова жеља је била да унапређује домаћинство.

По колонизацији у Врбасу, није се мирио да стално остане у кући коју су приликом колонизације добили. Брзо се остручио да вози трактор и био је тракториста у СРЗ-и. Упознао је све пољопривредне машине које су му биле доступне. Приступио је прављењу куће на периферији села, на мјесту где може направити и шталу. У томе је успио и држао је не само краве, већ и волове и коње. Синове је одмах упутио да поред школе буду и вриједни пољопривредници.

Божо је и у слободи доспио затвора. Земљу је орао са задружним трактором. Логично, и гориво је било задружно, јер тада другачије није могло ни бити. Користио је прилику да током ноћи задружним трактором узоре земљу неког Информбироваца, који се у то време налази у затвору. Породице су биле изненађене када нађу узорану окућницу. Али се убрзо сазнало ко то ради, па се Божо нашао са оне стране браве. Истина, из Врбаса није слат даље, као што је био слушај са информбировцима.

14. ОБРЕН Б. ВУЈАЧИЋ – МИГО И МИТАР Ј. БУЛАЈИЋ – ПОП

Обрен Вујачић (звали смо га Миго) је био најкорпулентнији и највиђенији затвореник који се налазио у групи затвореника који су спроведени до Ресна, а касније и у затвор у Грахову. Једнога дана је у затвор ушло неколико четника. Наредили су му да се спреми, те су га из нашег затвора спровели у Никшић у коме су се налазили политички затвореници.

Затвореници су 1943. године организовали бјекство из поменутог затвора, па је и Обрен том приликом побјегао. Нажалост, он је исте године погинуо од стране четника у Рудинама (Никшић) као позадински партијско-политички радник. По занимању је био радник.

Обрен је имао тројицу браће, али су и они погинули као борци у НОР-у.

Не знам како се десило да Митар Булајић (звали су га Поп Митар) падне четницима у руке. До његовог доласка (или хватања) породица му се налазила у затвору, а његовим доласком пуштени су из затвора. Митра су одмах под јаком стражом повели на Цетиње. Он се замјерио не само тиме што је био члан КПЈ-е од 1939. године, већ и због реквизиције.

Док су постојали герилски одреди прикупљање хране се вршило на добровољној основи. Нарастањем народноослободилачке војске и стварањем фронталне борбе свуда око територије општине, принцип добровољности није могао задовољити потребе исхране. Позвани су сви домаћини да пријаве своје материјално стање и пишу колико могу дати. Скренута је пажња да ће се непријављено одузимати уз додатну казну. Пошто је и тога било, Митар је био постављен за провјеру и одузимање непријављеног.

Митра је на Цетињу препознао Италијан, који је као мотоциклиста послије једне успјешне борбе против Италијана задржан на слободној територији, па је упознао доста граховских партизана. Он се на суду заузео за Митра. Тврдио је да је био добар, те да се ни против Италијана није борио. Суд га је ослободио сваке кривице и са пропусницом упутио кући.

Сјећам се да је у затвору владало запрепашћење када се Митар појавио, а одмах се сазнало како је доспио слободе. Били су изненађени што је дошао кући, јер нико није могао вјеровати да ће га граховски четници оставити на слободи. Са Цетиња је могао бирати куд да иде, а да му нико и не зна да је на слободи.

Послије два, или три дана, Митар је поново ухапшен, али овога пута је спроведен у Никшић. Нашао се у истом затвору у коме је био Обрен Вујачић. Приликом бјекства један затвореник је убијен, Митар рањен и ухваћен, а потом стријељан.

15. БЛАГОЈЕ МИТРОВ КОВАЧЕВИЋ – МИЗАРА

Као и обично што радимо сваке вечери, послије гријања и разговора, ватру запрећемо да би је ујутро лако пропирили, јер шибица немамо. Тако је било и те ноћи, па смо легли да спавамо.

Негде око пола ноћи у нашу просторију упадају три пијана, нама добро позната четника. Један је командир жандармеријске станице Лазар Пекић, који је подсјећао на правог предратног жандарма, увијек у жандармеријској униформи, укључујући шапку и чизме. Није био висок, али је у леђима био доста широк, а носио је риђе бркове.

Са њим у друштву је био Мато Миловић, звани Ћук. Он је средњег раста, округлог пуначког лица, увијек кратко подшишан, изразито малих ушију, па претпостављам да су га због тога звали Ћук.

Илија Бошковић (Цетиње) је јако висок, шланг, смеђе косе, увијек се уредно носио. Баш је подсјећао на неког педантног писара, што је у ствари и био.

Пошто је огњиште запретано, у просторији се логично ништа није видјело, потпуни је мрак. Све су нас освијетлили батеријском лампом док нијесу свијетло спустили на старог Благоја Ковачевића.

Благоје М. Ковачевић

Пекић ступи да разговара са Благојем, на веома нејасном нашем језику, настојећи да га мијеша са италијанским. Било је очигледно да Лазар на италијанском зна само једну ријеч – виа, коју је често употребљавао. Истина и наших ријечи више од десет није изговорио за читаво вријеме које је трајало близу десет минута.

– Ти си Благоје Мизара?

– Да, ја сам Благоје, одговори старац.

– Благоје, Јована, виа Нудо?

– Јесмо и ја и Јована смо из Нудола.

– Ти Благоје виа Нудо.

– Да идем у Нудо?

– Нудо, виа Нудо, Благоје, Јована.

– Је ли да ја и Јована идемо у Нудо?

– Ти, Јована виа Нудо.

– Ако ја и Јована одемо у Нудо, куд ће ђеца? (Љубова ђеца се налазе у затвору, једно три, а друго пет година старости)

– Јована, ти, виа.

– Ја и Јована не можемо оставити ђецу. Хоће ли ђеца са нама?

– Ђе ти је Сава, Благоје Мизара – оштрим гласом упита Пекић.

– У шуму.

– А Јанко?

– У шуму.

– А Љубо? (ово се дешавало прије Љубовог хватања)

– У шуму.

– А ђе ти је Никола – Пекић ће једнако оштрим и повишеним гласом.

– У Русију.

– Благоје, познајеш ли ти мене?

– Не познајем.

– Благоје, ја сам Лазар Пекић, син Андрије Пекића, којега си ти израбљивао[14]. Сада ћу ти показати Нудо!

За колико је Мато држао батеријску лампу и осветљавао старог Благоја, Пекић га је почео ударати са кундаком куда је стигао. Последњи ударац је био у слепочницу. Зачуло се само старачко дуго „Еј", а Благоје је онесвијешћен преко дасака пао покрај самог огњишта.

Из сусједне собе су неки дотрчали, а његова снаха Достиња са лучем и неким крпама у руци. Под свјетлошћу луча и већ распретеног огњишта виђесмо да крв избија на све стране: из уста, из носа, из ушију. Затвореници су учинили све да га врате у живот, очисте од крви и нечим омоћају – наравно и залију водом.

Васо Денда је одмах ишао код стражара и од њега тражио заштиту. Захтијевао је да дође Крсто Вујовић, који је у то вријеме био командант мјеста, а са њим је радио поменути Бошковић. Васу је обећано да ће Крста обавијестити. Није ми познато да ли је Крсто сјутрадан долазио и да ли је у касарни било говора о томе. Четници су се пред нама понашали као да о томе ништа не знају.

14 Благоје је богатије живио, па је узимао раднике за обраду земље и повремено држао некога у најам.

Благоје је тада имао 73 године, а изгледао је десет година старији. Полако се опорављао, али је то јако споро ишло, без икакве удобности, без ваљане хране која би га опоравила, без његе.

Тек што се мало опоравио, са групом затвореника спроведен је пјешке од Грахова до Никшића и тамо предат Италијанима.

Партизани, сазнавши како се поступа са родитељем њиховог вољеног команданта, из љубави према њему и поштовању према његовом оцу, замјењују га за италијанског официра маја мјесеца 1943. године.

Тако се десило да Благоје буде учесник битке на Сутјесци и заувијек ту остане са своја два сина и унуком. Благоје је најстарији Граховљанин (можда и Никшићанин) који је погинуо у тој славној борби. Благојев унук Драган је најмлађи Граховљанин (сигурно и Никшићанин) који је свој млади живот дао за слободу. Млађи од њега су удобно и безбрижно живјели више од 40 година, до 1990. године. Имали су једнако, бесплатно школовање до највишег степена, социјалну и здравствену сигурност, безбедносну сигурност у земљи и иностранству са пуном и неограниченом слободом кретања.

16. ЉУБО БЛАГОЈЕВ КОВАЧЕВИЋ – МИЗАРА

У затвору се пронио глас да се на подручју Нудола и околини налази Љубо Мизара, чији се родитељи и ђеца налазе са нама у затвору, док је супруга Даница интернирана. Познато је да су Јанко и Сава у Босни, као и цијела породица најстаријег брата Николе.

Убрзо изненађење и шок. Љубо је ухваћен! Пошто су га ухватили херцеговачки четници, то Граховљани послаше јаку стражу да га доведу у Грахово. Ови се брзо вратише у Грахово, али без Љуба. Херцеговци Љуба не дају! Послије овог сазнања за Херцеговину иде најјача и најугледнија делегација са којом је Грахово у датом моменту располагало. На челу делегације налазио се предсједник општине, Андрија Миловић.

Дан је био диван када је у Грахово доведено седам оседланих лијепих коња, а убрзо се у седлима нашло седам лијепо одјевених Граховљана. Измакли су нашем видику и отишли преко Бојањег брда, Нудола и Аранђелова до Ластве.

У Ластви су доживјели велико разочарење. Херцеговци су упорни да Љуба не испоруче Граховљанима. Образложење је било да су га они ухватили и да ће се код њих налазити као затвореник. Рекли су им да се налазио на територији Грахова, па су га могли ухватити, а овако лако да дођу до таквог плијена неће моћи. Херцеговци су чврсто остали при својој одлуци да га не дају, а Граховљани су се вратили назад као да су неку велику срамоту доживјели.

Одмах је настало хапшење неких Нудољана: Мила, Данила, Рада, Павла и Новице Антуновића, Уроша Дабовића, Мирка Глушчевића и још неких за које су претпостављали да су Љубу излазили у сусрет.

17. МИРКО РИСТОВ ГЛУШЧЕВИЋ

Мирко Глушчевић је био угледни Нудољанин. Био је прије рата општински одборник, а у Нудолу кмет села. Био је тих, повучен, није се много истицао у причи, па није изгледао толико паметан колико је стварно био. Иначе је од већине био поштован и уважаван, како у Грахову, тако и у пограничној Херцеговини.

Мирко се смјестио у нашу просторију, можда и због својтлука. Мој отац и он су од брата и сестре. Од Мирка сам чуо доста лијепих, допадљивих и интересантних прича. У вези са Љубом, Мирко нам је испричао: „Чим сам чуо да су Љуба ухватили, отишао сам код Херцеговаца. Тамо имам доста познаника који се сада налазе и у четницима. Савјетовао сам их да Љуба никако не предају Граховљанима. Они ће га жестоко мучити, а постоји могућност да ће под мукама казати где је и код кога навраћао, да је мало Нудољана код којих није свраћао, па ће нас све повести у затвор у Грахово или интернирати“. Очигледно да су поступили по Мирковом савјету. Љуба су послије извјесног времена спровели у Дубровник, одакле је успио побјећи и брзо се наћи на слободи.

18. ДОЛАЗАК ПАРТИЈСКО – ПОЛИТИЧКИХ РАДНИКА ИЗ БОСНЕ И ЊИХОВА ЛИКВИДАЦИЈА

Крајем октобра мјесеца у затвору смо сазнали да су на терен из Босне враћена три партизана: Стеван Видовић, Раде Вујичић и Миљко Вучетић. Они су из Босне послати као пратња Блажу Јовановићу, на његовом путу за Албанију. Блажо је из Црне Горе имао и друге пратиоце, а ови су послије тог извршеног задатка одређени да по својим општинама раде као илегални партијско – политички радници. Сматрало се да ће у својој општини са успјехом радити, јер су били за то вријеме довољно образовани и школовани.

Претпостављам да су овај задатак са великим задовољством прихватили, јер су „знали где иду". Познато им је било да су 1936. године 6-7 мјесеци на терену општине илегално радили Сава, Павле и Јован Ковачевић. Да су се могли као илегалци скоро слободно кретати и ући у више од 80% граховских кућа. Том приликом исто толико су придобили граховског становништва да симпатишу идеје за коју су се они жртвовали: борба против експлоатације, против најамног рада где неће њих више радити за богате појединце, право на рад свима, борба за осмочасовно радно вријеме и да радници могу користити годишњи одмор, за бесплатно школовање које ће се омогућити свима, за бесплатно лијечење, да жене имају право гласа и право на посао као и мушкарци, борба за слободно кретање – без жандарма и финанца. Затим за свргавање капиталистичког експлоататорског режима, за борбу пролетеријата под паролом „Америка и Енглеска биће земља пролетерска"! Ово су биле пароле са којима је придобијан највећи број граховског становништва, а личности које су излазиле са овим паролама биле су такође популарне. А ти људи су били популарни и самим тим што их прогоне ови жандарми који то нијесу ни мало у народу.

Ова три момка старости око двадесет година „знали" су при кретању из Босне да се у Грахову на слободи налазе њихове породице, њихови ратни другови и у огромној већини народ који симпатише НОП[15]. Када су напустили ову територију и отишли у друге крајеве да се боре против окупатора, у Грахову није било четника, па су увјерени да их нема ни сада, а ако има, они су свакако у мањини. Задовољни одлазе у свој крај

[15] НОП – Народно ослободилачки покрет

где ће као њихови некадашњи претходници, сада војни предводници, придобијати за праведну борбу младе нараштаје, а оприједељене за ту борбу ангажовати за активније дјеловање.

Они су током годину и нешто више дана ратовања стекли велика искуства. Стевана Видовића, као бистрог, одважног, неустрашивог и доброг младића, Сава је поставио за својег курира у првим данима устанка. Саво Оровић пише о његовој храбрости и хладнокрвности у борби против Италијана на простору Кривошија 1941. године.

19. РАДЕ МИЉАНОВ ВУЈИЧИЋ

Раде Вујичић, подофицир БЈВ, био је спретан и храбар борац, што је доказао у борбама од првих устаничких дана до повратка из Босне. Приликом формирања Пете црногорске хригаде постављен је за курира у Штабу бригаде.

Миљко Вучетић је као млад гимназијалац (VII разред) од почетка устанка у првим борбеним редовима. Постављен је за курира у Петој бригади и њеном штабу, а био је и руководилац СКОЈ-а.

Имали су довољно искуства као курири и вјештине за пробијање кроз непријатељску територију, па су као такви одређени за пратњу секретара КПЈ за Црну Гору Блаша Јовановића, са потпуним повјерењем да ће то са још 15 другова успјешно обавити.

Вјероватно се водило рачуна и о томе да за вријеме немилих збивања у Грахову нијесу били на тој територији, што ће им омогућити безбедно кретање и рад са омладином на територији Грахова.

Нажалост, наишли су на незамисливу стварност. Од њихових породица само се Радова налазила на слободи. Сазнали су да се слободно не могу кретати. У случају да код некога наврате, нико их не смије примијетити, јер ће настрадати породица код које су дошли због тога што их није пријавила. Одмах им је било јасно да их нико не жели вићети, јер се и самог сусрета са њима плаши. Схватили су да је контактирати са становништвом такорећи немогуће.

Четници су сазнали за њихов долазак и настале су даноноћне потјере. Такве потјере је дивно описао Михаило Лалић у свом дјелу

"Лелејска гора". Остало им је да се крију по шталама и пећинама, а сваки покушај да дођу до хране и воде био је велики ризик.

Војо и Чиле Ковађевић (оба народни хероји Југославије), који су се претходних пет мјесеци налазили на овом терену, нијесу обезбиједили никакво склониште, храну или било шта што би им у оваквој ситуацији помогло.

По Војовом писању, по причању Васа Денде, Ника Миловића и Митра Вучуровића, браћа Ковачевић су и жељели да буду сами. Редовно су од позадинских радника контактирали са Мирком Булајићем, а осталима су давали савјете да се предају или легализују и ступе у четничке јединице што је њима двојици вјероватно одговарало. Са њима је тих дана био Вељо Фиолић (право име Ернест Фишер).

Чиле је окупљеној херцеговачкој и бокељској војсци (партизанима), који су били спремни да наставе борбени пут према Босни, савјетовао да иду својим кућама.[16] Десетини другова који су дошли с њим до Ластве такође је рекао да иду својим кућама, а он иде на другу страну.[17] Одбио је упорно настојање супруге Ранке да остане с њим и рекао јој да се преда четницима.[18] Нијесу прихватили Љуба Мизару (његов исказ), ни Коста Бакоча (по причању његовог сина Ћира), нити Гојка Гобовића. Тројица "Босанаца" одржали су се на овом терену једва мјесец дана.[19]

20. МИРКО СИМОВ БУЛАЈИЋ

О Мирку сам писао у дијелу о Грахову, први део. Овде ћу писати само о његовој погибији.

Налазио са у штали у Миротињским странама са Стевом Видовићем, када су их четници опколили. Том приликом Стево је погинуо, а Мирко је бацио бомбу од које је погинуо четник Голуб Вујичић, што му је омогућило да преживи.

16 „Зборник сјећања на подручју Требиња" 1986. У. Шчепановић, стр.129.

17 Испричао ми је Саво Бабић који се налазио у групи.

18 Ранка је испричала Лазару Миловићу, а он је то изнео на скупу Граховљана у Београду.

19 Чланак Г. Гобовића („У граховској илегали", стр.521. У: „Зборник сјећања на подручју Требиња" 1986. Требиње.

Истог јутра погинуо је од четника и Миљко Вучетић у Вилусима, а Раде Вујичић ухваћен (или се предао) у Доловима. Чиле и Војо су се по договору нашли у селу Врбица у Бањанима и одатле наставили пут за Босну. Од тога дана на територији општине од позадинаца остао је Мирко.

Десетак дана послије овог догађаја, исцрпљен, гладан, неиспаван, нашао се изнад села Петковића у боровој шуми. Чобаницу, која га је познавала, замолио је да му донесе воде и нешто да поједе. Чобаница је обавијестила брата, а овај четнике у Грахову.

Ужурбаност и трка четника подсјећала је на ону од прије неколико мјесеци када је ликвидиран Јован Ковачевић – Брђо. Није потрајало дуго до тренутка када су одјекнули плотуни. Изгледало је да се води нека велика борба. Знало се да је Мирко изузетно храбар и вјешт борац, па су док је још спавао, издалека осули паљбу по њему од које се није пробудио. Одмах је неко од учесника те "борбе" испричао да је кроз Мирково тијело прошло више од 40 метака.

Покрет, трчање према циљу и повратак четника посматрали смо из затвора који се налазио преко пута њихове касарне. Миркову жену Вуку су четници сјутрадан пуштили из затвора.

Знало се да је још увијек жив Видак Бабић, али се он углавном налазио на херцеговачкој територији где је и погинуо почетком августа 1943. године.

21. РАДЕ МИЉАНОВ ВУЈИЧИЋ

Раде је поред Ђура Андријашевића једини Граховљанин који је послије одступања партизана за Босну ухваћен, а није интерниран већ задржан у Граховском затвору.

Рада сам познавао и видео сам када су га довели и смјестили у самицу која се налазила у згради где и четничка команда и сједиште општине. Моје сазнање о њему је до тада било само позитивно. О њему је владало мишљење да је неустрашив борац. Уз то је ишла и прича да се налазио у пратњи Миленка Ђуровића, када је неки четник покушао да Миленка убије из ловачке пушке. Раде је хитро скочио испред Миленка, а пошто је имао војнички шињел, сачме му нијесу нанијеле никакве

озледе. Са мојим братом Велишом био је у борби на Пљевљима, а са Миљком у борбама у Васојевићима.

Импоновало ми је да видим тако храброг борца, а волио сам га и самим тим што је био добар друг моје браће. Пошто је доведен, сагоријевао сам од жеље да га видим и чујем његове приче. Плашио сам се да ми се та прилика никада неће указати, јер сам претпостављао да ће га послије мучења, као и његове претходнике, послати Италијанима на Цетиње. Плашио сам се да ће га као познатог партизана осудити на смрт.

Очекивао сам дан када ће га водити, бар да тог дана да бацим поглед према њему. На изненађење свију, Рада не воде никуд. Није прошла ни недјеља дана када Рада изводе из самице и воде с нама по дрва у кршовиту и шумовиту Крну Јелу. С нама иду по три до четири спроводника, пуште нас кроз шуму и може да бјежи ко хоће и куд хоће. Чудно ми је да Рада воде који зна пут до Босне, зна где се налазе позадинци. Ово је први пут да некога ко се налази у самици пуштају да иде са нама када идемо доносити дрва, а то радимо свакодневно. А Раде сваког дана иде са нама. То се није десило ни са дечком Божом Вујичићем који је повремено бјежао из нашег затвора, послије чега је неколико дана проводио у самици као затвореник.

Раде је причао о партизанима, о борбама по Босни, о партизанским руководиоцима. Он је руководиоце рангирао и од њега сам чуо да је Сава Ковачевић по положају на дванаестом мјесту. Под четничком пропагандом многи од нас смо сматрали да је Сава вођа свих партизана, јер су нам четници говорили да нигђе партизана нема сем ових које је Сава завео и некуд повео.

Желео сам чути Радове приче, често се примицао да га чујем, а он је понекад шапатом разговарао са неким од затвореника. Сматрао сам да то чини када се ја примакнем да не чујем шта прича, па сам са жаљењем почео избегавати да чујем о чему говори. Но, био сам срећан и презадовољан што је са нама, што му се ништа лоше није десило. Никада га нијесам ништа питао о Миљку, Велиши и Јовану. Желео сам да прича само оно што он жели, па га нијесам хтео оптерећивати, а он о њима у мом присуству није говорио.

Чуо сам од једног старијег затвореника да му је једног дана рекао да се партизани никако пред тако снажном силом не могу одржати. Истом човјеку сјутрадан прича да партизанима нико ништа не може и да ће они бити побједници. Претпостављам да је и он из дана у дан падао у

неку кризу, повремено му се враћао морал и вјера у победу и да је заиста говорио оно што је у датом моменту мислио.

Почело се у затвору говорити против Рада. Иницијатор тога био је Мирко Ђуров Јаничић – изузетна личност. Мирко са Радом није говорио. Мирка слушам када каже да ће Рада партизански суд осудити на смрт, а да ће он (Мирко) бити свједок и главни тужилац. Говорио је: „Да Раде има стотину живота, ни један му неће остати". Стари Стеван Бабић, такође говори против Рада и он му је кривац што се овога пута толико Граховљана нашло међу бодљикавим жицама.

Претпостављао сам да и Мирко мисли да је Раде четницима рекао ко им је у току претходног месеца излазио у сусрет, па да су због тога неки поново доспјели у затвор: мој стриц Васо и стрина Достиња, породица Стевана Бабића, Мирко Ђуров Јаничић, Дука Спасојев, његова супруга Јелена и ћерка Љубица Булајићи, Васо Глигорев Вучетић, Јеша Савина Вујичић и њена ћерка Анка из Заслапа, неки Нудољани. Четници су овом приликом неке отпустили да би створили простор за нове затворенике. И да су сви ови на Радов исказ затворени, није ми изгледало тако трагично и овакве критике на његов рачун нијесам могао слушати. Почео сам избјегавати Мирка, који је био до презрења огорчен на Вујичића. Нијесам желио да чујем ниједну погрдну ријеч на Радов рачун. Он је за мене партизан, неустрашив борац, комуниста; он је друг моје браће. Говорити против њега, значи говорити и против њих, говорити против партизана.

Једног дана запљуснуо ме је неки хладан талас с Радове стране. Претпостављао сам да је то због тога што је стално у самици под јаком стражом. Једино га у дрва пуште, а можда и да му с тим отежају живот. Тога дана дође у затвор један од четника и одреди мене да идем цијепати дрва за четнике. Не знам због чега, али ја се томе супротставих. Настало је гурање, а по мојој несрећи испред касарне налазе се Андрија и Михаило. Вика четника и моје негодовање скрену њихову пажњу, па усмерише поглед ка нама. Када их четник угледа, није имао другог избора већ да ме удари. То учини неколико пута кундаком тако да ме није много ни забољело. Под притиском кундака запутих се према касарни и убрзо нађох се иза зграде код дрвљаника. На изненађење код дрва нађох само Рада како се са сјекиром игра. Од четника нигде никога. Обузе ме нека непријатност, али због велике љубави према њему то брзо прође. Би ми криво што позив четника нијесам одмах прихватио, већ сам дошао под

притиском батина. Раде ми не рече ни једну лијепу. Љут што сам ја дошао, а не неко јачи, поче да псује четнике. И поред мојег наваљивања да му помогнем, то ми није дозволио већ у љутњи сва је дрва сам исцијепао. Ја сам тада свакодневно радио физичке послове и био исто толико способан цијепати дрва колико и он. Није ми било право што ме тако потцењује, али сам сматрао да то чини из претјеране љубави према мени и мојој браћи, па је Раде за мене остао онај стари Раде.

Ово није крај мојег писања о Раду, јер ће о њему бити више у наставку писања.

22. МИРКО ЂУРОВ ЈАНИЧИЋ

Мирков идејни противник током рата, Јово Даковић, једном приликом ми рече: "Мирко Ђуров је цвијет братства Јаничића". По мом сазнању и ономе колико сам Мирка познавао, то је био један од најлепших цвјетова у општини Грахово, драгуљ, који је био за слушање и гледање. Човјек од угледа у братству и племену.

Наведене чињенице су утицале да је Мирко врло касно доспио у Граховски затвор. Па и тада је имао повољан положај, јер је убрзо смјештен у приватну кућу Булајића, крај потока. Ту га је лако било контролисати, а испада да нико није крив за његово хапшење. Овде има све услове као код своје куће, а од куће је због нечега морао бити одведен. У наведеном налазим и разлог због чега је погинуо од Италијана, када никада нијесу били стационирани у Броћанцу, већ само случајно наилазили и пролазили.

О Мирку сам писао у Првом дијелу о Грахову, али сам схватио да је за такву личност остало нешто недоречено, па сам на овом мјесту оставио мало простора за додатак о њему.

У мени је остала велика празнина што нијесам имао прилике да се с њим више дружим и од њега сазнам о, мени и до сада, неким нејасним дешавањима. Јасно је да нијесам био његово друштво, као ни он моје. Од мене је старији 24 године, а ја сам тада имао само 14 година.

Због љубави према Раду Вујичићу, избјегавао сам га када је причао противу њега, а он то није крио, већ јавно исказивао на сваком мјесту где му се за то пружила прилика. Ни данас ми није јасно откуд толики

револт према Раду, када се о Раду тада није знало оно што је изашло на видјело двије године послије Миркове погибије.

Испао бих неправичан, ако би о Јову Даковићу остала само наведена реченица. Јово се у четницима налазио са иглом (био је шнајдер), а не са пушком. И тада је жудио да свакоме помогне колико је то у његовој моћи, без обзира на ратна сукобљавања.

Јово је био мајстор – универзалац. Послије ослобођења свима је помагао. Велики је број оних којима је помагао у прављењу кућа, штала, вода. Куће у бањској, граховској и вучедолској општини су засвијетлеле добрим дјелом захваљујући Јову, који је бесплатно уводио струју по кућама. Није се женио, скромно је живео и није му било стало да заради, већ да помогне. Народ тога краја га је заволио и нико није водио рачуна где се Јово налазио током рата. Био је друг и са муслиманима и Хрватима у Херцеговини. Кумовао је на више од 60 мјеста.

23. БРАНКО ДРАГОВ ЈОВОВИЋ

Недјеља, 21. новембар 1942. године, Аранђелов је дан. Код цркве у Вилусима одржава се парастос командиру Вилушке чете Граховског партизанског батаљона Јовану Ристову Булајићу, који је умро од посљедица рањавања у борби на Црквицама.

Јован није био члан КПЈ, али је због угледа какав је уживао и угледа породице у којој је живео постављен за командира чете. Због истих особина на челу чете послије његовог рањавања постављен је Радован Гојков Булајић.

Током парастоса недалеко од цркве зачули су се плотуни, граја, весеље. Неколико минута касније људи су виђели велики пламен. Неко је рекао да то гори штала Јована Вучетића, а пошто је пуна сламе зато је и пламен и дим толико велики, те да је убијен позадинац Миљко Јованов који се налазио у штали. Послије Миљковог убиства штала је запаљена, јер су четници знали да је Чиле Ковачевић отишао у правцу Вилуса, па се претпостављало да је можда и он ту.

Код цркве је настала пометња. Неки су почели одлазити кућама, па је тај моменат искористила Јелена Дукина, отрчала кући и саопштила Чилу, који се налазио у њиховој штали шта се десило.

Штала у којој се Миљко смјестио налазила се 500 метара југоисточно од цркве, а Дукина штала исто толико далеко на супротној страни. Између није било стамбених кућа, а њих двојца један за другога нијесу знали. Миљко је дошао навече, а ујутро убијен.

Чиле је хитро отишао у правцу Ријечана. На путу је свратио код Бранка Јововића, где је ручао, а овај га отпратио до територије Бањске општине. Чиле се тамо нашао са братом Војом, који се враћао са састанка из околине Никшића, па су заједно (очигледно по ранијем договору) наставили пут за Босну (опет сами – без граховских појединаца).

Пар дана послије овог догађаја у Грахово су доведени Бранко Јововић и Душан Делибашић. Обојица су смјештени код нас у затвору. У самицу нијесу вођени. Тамо се налазио Раде Вујичић, а самица је била само једна.

Однос према Бранку био је као према осталим затвореницима, па је редовно са нама ишао по дрва. Некако брзо се са мном спријатељио. Мени је то одговарало, па смо се обично на том путу налазили заједно. Жалио ми се на болове у леђима, причао како је мучен на Вилусима, а највише од свог ратног друга из борбе за Пљеваља, аутора пјесме „Успомена са Пљеваља“. Причао ми је како га је ударао чизмама и скакао по његовим леђима. Но, за причу није имао потребе. Вјеровао сам му и неколико пута сам га у тој шуми масирао да бих му олакшао болове. Леђа су била плава, а на једном мјесту отисак чизме са ексерима. Са толико болним леђима Бранко је носио дрва и обављао друге физичке послове.

Бранко је остао у затвору до његовог расформирања. Заједно са Стојаном Тривковим Миловићем направио је провизорни терђај, а правили су од лима казане, корита за прање веша, шерпе и решета. Обично је то неко сриједом преко жице наручивао, а ако су имали вишка, ја сам тога дана износио покрај ограде и продавао заинтересованим.

Приликом расформирања затвора, спроведен је са групом затвореника за Никшић, одакле је брзо интерниран у Италију. Послије капитулације Италије нашао се у партизанским јединицама на Космету. Брзо је постао ратни командант, а Косовари су га називали „Фаљко“ (на Италијанском брзи). Пензионисан је као пуковник авијације ЈНА.

До краја живота остали смо добри другови. Умро је када ми га је било најжалије.

Случајно смо се срели у Београду у вријеме када смо на све стране слушали овације „Слобо, слободо!“. Обојица смо имали истовјетно гледање на Милошевићеве поступке.

– Згражавали смо се да је одмах у почетку прихватио Вука Драшковића, који излази са програмом Стевана Мољевића – у нечему ригорознијим.

– Прихвата Шешеља са фашисоидним идејама – јавно га хвали. Шешељ узвраћа!

– Импонује нам став Коче Поповића, који критикује четништво под Милошевићем. Слажемо се са констатацијама: Славољуба Ђукића, који између осталог у „Нашој борби“ пише, да је Милошевић вешто, када му је требало, учврстити свој положај мијењао политичко одело: био је страствен комуниста, титоист, антититоист, Југословен, унитариста, српски националиста и ратни вођа. Сматрали смо да је идеологија за њега пука формалност, да га само интересује власт и да је у стању да наше националне поразе претвори у своје победе.

– Новинари часописа „Време“ пишу да је преварио комунисте, оне који су вјеровали да је комуниста, само се прави да је националиста. Националисте да је националиста, само се прави да је комуниста. Њега је интересовала искључиво власт.

– Слободан Инић: „Милошевић је открио Панића, … потом је рекао да је Панићев кормилар у Вашингтону“ – Инић се пита: „Ако је заиста Панићев кормилар у Вашингтону, а Панића је довео сам Милошевић, нема ли онда Слободан Милошевић већ одавно тог кормилара у Вашингтону“?

– Милован Ђилас: „Милошевић је сигурно један од носилаца рата и ратних идеја, али није једини… није случајно да је побуна почела у Книну где је четнички покрет и у Другом свјетском рату био јак. Дошло је до трансформације комунистичке партије у националну, па чак и у националистичку партију. С обзиром да је била актуелна идеја: „Сви Срби у једној држави – добили смо ово што сада имамо“.

Руше се споменици и обележја из НОР-а, он се не оглашава. Мијењају се имена градова и улица ратника НОР-а, он ћути. Шешељ прети другим народима и народностима и у Скупштини Србије велича Дражу, Недића, Љотића – Милошевић се ни тада не оглашава. Од званичних личности се чују изјаве да са другим народностима не можемо више живјети и

под паролом „Сви Срби у једној држави“, долази до етничког чишћења и жестоког узвраћања с друге стране.

Права је ријеткост у то вријеме срести некога да би се сложио с оваквим нашим ставовима. Знамо да их има доста. Скоро да нема ратног и предратног револуционара који се сахрањује уз војне почасти. Остављају поруку да буду сахрањени у кругу породице: „Ово није моја војска, ово није држава за какву сам се борио“. Ниједан шпански борац Југославије не прихвата Милошевићеву политику. Но сви су они далеко од нас, тражимо истомишљеника у нашем друштву – њих има, али врло мало. Доста касније сам се срео са старим комунистом, граховским затвореником, Бранком Булајићем, који ме као и овај Бранко одушеви: „Срамна политика Слободана Милошевића и његове жене“. Са нама је у затвору био комуниста Васо Денда који је ове дане другачије доживио – не само да је подржавао Милошевићеву политику, већ се с њом одушевљавао. Васа сам волио и до последњег дана његовог живота остао сам с њим у другарским односима.

Уживао сам с Бранком разговарати. Његова прича је мекана, питка, ту нема повишеног тона, разложан је до краја. Тако 6. јануара 1995. године шетамо по Калемегдану од 11 до 16 сати. Растадосмо се и договорисмо да се телефоном чујемо и поново изађемо у шетњу ових дана. Сјутрадан ујутро ми јавише да је Бранко током ноћи преминуо од инфаркта. Његова смрт спада у највеће болове које сам током живота имао. Зато сваке године на тај дан посјетим мјесто Бранкове сахране.

Посебно сећање. Бранко је у вријеме када се налазио у Грахову био комуниста. Једном приликом ми рече: „Ти си скојевац“. То је за њега значило да ме је примио у СКОЈ. Ја сам ове ријечи пречуо. Оне би ми због службе у којој сам радио, а због одласка на школовање, пуно значиле – услов за школовање је да си био скојевац прије капитулације Италије. Но, да сам ово озбиљно схватио (озбиљно је било јер ми је Бранко много касније потврдио) не бих доживео онакав диван пријем којега је на свечаном састанку поводом тога одржао Жарко П. Булајић, говорећи са заносом о СКОЈ-у. Изговорене ријечи остају вечито у мом сјећању и неограничена љубав према тој организацији. Осјећам да ћу бити жалостан онога дана када ми буду саопштили да скојевску организацију морам напуштити, јер су ме примили у КПЈ. Но, ту је опет Жарко који са истим заносом говори о комунистичкој партији као раније о СКОЈ-у.

24. ЧЕТНИЦИ КАО ДОБРОВОЉЦИ ОДЛАЗЕ ИЗ ГРАХОВА ЗА БОСНУ

Приликом подјеле Црне Горе на територију која припада зеленашима и четницима, Граховска, Бањска, Вучедолска, и део Рудинскотрепачке општине припале су у оперативно подручје дивизије „Емилија", са штабом у Котору, а самим тим и зеленашима под Крстом Поповићем на челу. Остали део Никшићке општине припада оперативној зони дивизије „Фераре" са штабом у Никшићу, и четницима под руководством Баја Станишића.

Бока је била организована као италијанска провинција. Заједнички циљ, без обзира на сукобљавање неких интереса Италијана, четника и зеленаша, био је борба против НОВ.

Граховски четници, без обзира на овакву подјелу, себе су сматрали четницима и жељели сарадњу са Станишићем, што се види из неких докумената, а то је било јасно свима који су се у то вријеме налазили у Грахову. Вјероватно су имали обавезу да ухваћене партизане предају на Цетиње, али су и поред тога неке спроводили за Никшић.

За вријеме Четврте непријатељске офанзиве указала се потреба да четници шаљу своје снаге у Босну у борбу против партизана како би помогли Њемцима, Италијанима и усташама да униште партизане.

Бајо Станишић је одредио борце за ову акцију. С обзиром да је Граховска општина потпадала под команду Крста Поповића, а Крсто је забранио својој војсци да учествује у акцијама ван Црне Горе, у Грахову се приступило добровољности. Јавио се један број добровољаца, који се предвођен Ђорђијом Драганићем нашао у борби на Неретви.

Борци који су учествовали у борби на Неретви против партизана вратили су се видно нерасположени. Посебно смо то могли примијетити по нашем стражару Мату Миловићу, који је за разлику од ранијег понашања, сада био веома потиштен. Био је благонаклон, а некоме од затвореника је рекао да се партизанима ништа не може, да је то непобедива војска, те да ће брзо доћи и у наше крајеве.

Можда под тим утицајем почели су да отпуштају велики број затвореника те се број затвореника нагло смањио. Строгост је изостала. Мирку Јаничићу дозвољавају да се смести код пријатеља иза варошице. Отпуштају и мојег стрица Васа и стрину Достињу. Пошто ми је мајка

била болесна, Васо пита да ли ће је извести из затвора ако се он смјести у варошици Грахово. Тако се смјестио поред командира жандармеријске станице Пекића, а истим степеницама се ишло на спрат. Затвор му је досадио.

Овде у затвору, Пекић све види и чује, ништа му се не може. Моју сестру Крстињу пуштају из затвора са мајком о којој она брине.

Отпустили су поред ђеце и један број одраслих. Тада сам спавао поред Бранка Јововића, који преда мном није имао тајни. Волео сам га, па ми се чинило да је све прича тако лијепо да то нико не може причати као он.

25. РАСФОРМИРАЊЕ ЗАТВОРА

Већ сам напоменуо да се број затвореника последњих дана нагло смањио, па нас је 5. априла 1943, године у њему није било много.

Тога дана примећује се неко комешање, дошаптавање. Очигледно је да је Митар Вучуревић организатор нечега што ја још не знам.

Из једне просторије излазе сви, у њу улазе појединачно ради некаквог договора: Митар Вучуревић, Бранко Јововић, Перо Бабић, Миле Антуновић, Новица Антуновић, Ђуро Андријашевић, Војин М Булајић, прозвали су и мене. Окупили смо се овдје по Митровом и Бранковом избору.

У овој групи није било жена, а нас је било само осам. Требао је да буде и Новак Бабић, али су сматрали да његов брат Перо зна Новаково мишљење те да га може у овој прилици заступати.

У затвору је било мојих вршњака, али њих не знам из којих разлога нијесу позвали (нијесам знао да сам ја скојевац!!).

Затворили су врата, а Митар је почео говорити. Он нам је отприлике рекао следеће:

„Другови, сазнали смо да ће се затвор расформирати. По информацији коју смо добили то ће вјероватно бити већ сјутра. Имају намјеру да нас предају окупатору у Никшић, а одатле ко зна, највјероватније ће нас интернирати, можда некога и стријељати.

У Граховском затвору од сјутра нико неће остати. Неки ће вјероватно бити пуштени својим кућама, но највећи број ће повести за Никшић.

Бранко и ја смо се договорили кога све да позовемо на овај састанак. Као што видите овдје нас је само осам. Треба да се договоримо шта нам је најбоље чинити.

Знамо да ће нас интернирати, а када већ то знамо питам вас да ли је паметно да мирно чекамо тај моменат и чекамо да нас воде по ко зна каквим затворима и куда, када смо у могућности да побјегнемо. Могућност за бјекство имамо. Партизанима су потребни борци…

Ја сам мишљења да би ми требали искористити ноћ и побјећи из затвора. Разговарао сам са другарицама, па смо се договорили да оне не бјеже. То би за њих било веома напорно, веома тешко и можда би због њих могли и нас похватати. Када се ради о илегалности, некако је лакше да се извучемо без жена. Осим тога, партизани су за њих далеко, па било веома тешко све то издржати. Постоји још једна могућност да ће њих кад их доведу Италијанима исти пустити да иду кућама, јер ће им то изгледати доста смешно када доведу само жене, оронуле старце и ситну ђецу. Вјероватно ће жене са ђецом пустити да иду кућама. Што се тиче мушкараца, ми смо о сваком добро размислили и једино ко би могао да бјежи то би било нас осам који се налазимо овде. Раде је доле у самици и једини проблем је он и како њега обавестити да и он бјежи и како да утече. Но ако не будемо могли, шта да радимо, ми ћемо бјежати, па под условом и да Раде остане. Желим сада да чујем шта ви другови о томе мислите. Добро би било да се појединачно изјасните да ли сте за бекство или не".

Миле Антуновић: „Коме је до бјежања нека бјежи, ја нећу никуда. Мени је важнија породица од мојега живота. Ако ја побјегнем сјутра ће да затворе ђецу и цијелу породицу, а што ће мени живот ако свој живот спасим, а њих поведу. Ја за такав живот не дам ни паре. У интересу своје породице нећу да бјежим, па нека мене воде куда хоће, нека ме сјутра стријељају ако хоће, ја првенствено водим рачуна о својој породици, па онда о свему другом. За бекство на мене немојте рачунати, а моји разлози мислим да су вам свима довољно јасни и убедљиви".

Новица Антуновић: „Ја мислим исто као и Миле. Пишам се ја на свој живот ако останем без породице и њих поведу и постријељају. Ево им мој живот и нека раде са њим шта хоће, ја првенствено живим за своју породицу".

Ђуро Андријашевић: „Мене је Андрија река да ће пустити кући, па према томе ја немам разлога да бјежим. Сигурно је да ме неће интернирати и ја ујутро одлазим".

Војо Булајић: „Са мном је иста ствар као са Ђуром. Мени је такође речено да идем кући, па бекство не долази у обзир, а за ове за које се зна да ће их интернирати, свакако је, по мом мишљењу, боље да бјеже него да иду на стријељање".

Бранко Јововић: „Ја сам, другови, ријешио да идем и ту нема одступања. Ми у оваквој ситуацији не треба да водимо рачуна о личним интересима него да гледамо шта је корисније. Сваки борац је добро дошао партизанима и с обзиром на то, а не само да би свој живот сачували, треба да се одлучимо на бекство. Нико нам не гарантује да смо живот сачували ни када дођемо у партизане, јер нам предстоји борба против непријатеља да би ослободили све, па и своје породице. Не смијемо на овакав начин гледати да их сачувамо или у овом моменту да идемо кући без обзира на сва обећања, јер су највјероватније лажна. Мислим да би требали другови да се преиспитају и да ми, колико нас год има способних, вечерас бјежимо. А када будемо сазнали колико нас иде, договорићемо се у ком правцу. Било би срамота када већ знамо за интернирање, а имамо могућност за бекство, да им се мирно пуштимо да нас воде као неку стоку куда хоће. Ја сам за бјежање и ту нема одступања".

Перо Бабић: „Другови, ја мислим да је Бранко у праву и да је једини наш правилан поступак овај који је он изнио. Ја сам за бекство. Новак такође".

Митар Вучуровић: „Мислим да вам је мој став јасан. Овај састанак сам и сазвао са намјером да се договоримо када и како да бјежимо, а мање да ли или не. Ја сам сазнао за интернирање од нашег човјека који је са тим упознат и сазвао сам све за које сматрам да могу издржати и да би требали бјежати. Но још нијесмо чули Млађена".

Млађен Вучетић: „Ја ћу да идем. Ако ико буде ишао ја нећу остати, бјежаћу куда и остали. Ја се са Бранком у свему слажем и ја нећу да останем".

Митар Вучуревић: „Ја не знам да ли је паметно да ти идеш, јер ти си још доста мали. Питање је да ли ће те интернирати, јер се Јован и Велиша налазе у Босни и ко зна јесу ли живи.[20] Миљко је погинуо, можда ће те они оставити, јер ако онај Стеван буде сазнао за интернирање, он ће се

[20] Велиша је тога дана био жив, али је сјутрадан погинуо

сигурно за тебе заузети, а они ће на његову интервенцију да те оставе. Ја лично не бих био за то да ти идеш, а не знам шта другови мисле о томе".

Млађен Вучетић: „Не знам шта остали о томе мисле, али знам шта ја мислим и сигуран сам да сваки напор могу издржати, па према томе, будите сигурни ако ико побјегне, ја ћу да бјежим са њим".

Послије овакве моје изјаве о мени није било дискусије, а мени није било сасвим јасно шта остали мисле. Надао сам се да мисле исто што и ја, јер су ми на крају указали ово поверење и позвали на такав састанак. То је мени причињавало посебно задовољство и био сам поносан на овако указаном повјерењу и причању пред мном о најконспиративнијим стварима.

Митар Вучуровић: „Другови, не знам шта да радимо, јер је мало нас који би хтели да иду. Да ли се то и за кога исплати, да ли ће бити већа штета или корист, да ли ћемо користити партизанима или нанијети штету овим затвореницима који остају, велико је питање. Мислио сам да ће нас бити више који су за бјежање, па би то изгледало много другачије. Када би макар Раде могао да иде са нама, да њега не остављамо доле у самици. Али ту збиља ништа не можемо урадити. Но, морали би свакако ухватити везу са Мирком Јаничићем и чути његово мишљење, али како"?

Млађен Вучетић: „Ја бих могао отићи до Мирка. Када се умрачи провући ћу се кроз жицу, па ћу преко Врањуше иза затвора доћи до Мирка. Тамо наоколо нема четника, па ћу ја неопажено доћи до њега и вратити се".

Неко рече: „Можда је то паметно. Ако га ипак виде, нека каже да се извукао из затвора да оде код својих, а ништа му друго не могу него га вратити поново овамо".

Сви се са предлогом сложише и када се умрачило неко је заклонио онај угао при затвору да случајно стражар са супротне стране ништа не примијети, други је подигао жицу и ја сам се са лакоћом провукао. Био је већ мрак, тешко ме ко могао примијетити и ја сам се такорећи слободно кретао. Дошао сам до кућа Булајића, звали смо их Џораџе, а кућа им је била иза варошице с ону страну потока. Но то није ни поток, јер воде ту има само када су веће кише. Сада је све суво иако је април мјесец. Мирка сам нашао. Знао је да сам због нечега дошао и издвојио се. Пред њима сам рекао да сам дошао код својих, па навратио да га видим. Затим сам му, када је био сам, рекао због чега сам дошао и све што је било на састанку.

Послали су ме јер им је овог момента веома важно његово мишљење у вези бекства.

Мирко: „Реци ти Митру и Бранку да ја мислим ако вас не може побјећи двадесет, да не бјежи нико. Испод двадесет се не исплати. Сматрам да би све испод тога броја био неуспех и можда ће бити више штете него користи“.

Млађен: „Али Мирко, да скупимо и све жене и ђевојке које су способне за бјежање, па нас нема двадесет. А као што сам ти рекао неки неће да иду, а договорили смо се да жене и ђевојке не иду“.

Мирко: „Ти Митру реци моје мишљење. Ја сам чврсто за то, па нека се они још договоре шта да радите. Ако ипак одете, срећан вам пут и пуно успеха“!

Био сам збиља веома задовољан што Мирко без двоумљења рачуна на моје бекство, али исто тако незадовољан због овакве његове поруке. Ако се по њој поступи, бекства нема. Осим тога, мучило ме је шта они о мени мисле и да ли остају при Митровом образложењу. Вратио сам се истим путем куда сам и дошао. Нико ме није примијетио, те сам овај задатак у потпуности извршио. Рекао сам Митру, Бранку и Перу шта ми је Мирко рекао, али су они били скоро незаинтересовани и више нико о томе није говорио. Мислио сам да желе да ме избегну и иду без мене, па сам ријешио да те ноћи не спавам. Лежао сам заједно са Бранком Јововићем и био сигуран ако ико буде бјежао да ће то бити он. Чврсто ћу га држати око појаса и чим он устане, устајем и ја. Ако он буде једини који бјежи, ја сам сигурно први уз њега.

Но чим се добро умрачило, на стражу је дошао нови четник, Јошо Ремов Ковачевић. Он је вјероватно обавештен о намери групе затвореника, па је затворио врата на све три просторије, закључао споља и кључеве узео код себе. Пошто су прозори били зазидани, а ми ложимо на сред просторије, дигао се јак дим по свим просторијама који нас је имао погушити. Звали су Јоша, молили да отвори да би дим изашао, али се он правио незаинтересован, полако звиждукао и шетао испред затвора. Неки су хтели да иду вршити нужду, па га због тога звали, а он је мирно одговарао да то раде у соби, па нека ујутро избаце. Очигледно је било да се нема куда побјећи. Зидови су доста високи и глатки, кров је окомит, па би се чуо приликом проваљивања, а тешко би се могли попети, па и скинути, а потпуно немогуће да те стражар не примијети. Њима је било јасно да је са бекством готово, да је вероватно неко то провалио

и осујетио намјеру затвореника. Једино мени није било јасно, па сам се чврсто држао за Бранка и настојао да не заспем. Бранко је спавао, али ја целе ноћи нијесам.

Негде око осам сати ујутро дошло је неколико четника у затворски круг. Донијели су списак затвореника и почели читати.

Прво је прозвана група која треба да буде пуштена из затвора и послата својим кућама. Ова група је била и највећа. У њој су се налазили: Ђуро Андријашевић, Војин Булајић, Миле Антуновић и Новица Антуновић.

Прозвана је група која треба да буде интернирана. Било их је двадесетак. Од мушкараца су била три старија човјека, исто толико њих у најбољој снази и најљепшим годинама, двојица мојих вршњака, а остало су биле другарице, углавном ђевојке и неколико жена у зрелом добу живота.

Ни у једној групи није било Митра Вучуревића и мене. Пошто су ове отпремили, нас двојицу поведоше у касарну. Митра смјестише са Радом у самици, где је било мјеста само за двојицу. Мени саопштише да идем код Васа, који се налази у Пјаци, те да не сматрам да сам пуштен из затвора као они који су већ отишли кућама. Рекоше ми и да се из пјаце не крећем, те да ћу добијати следовање када буде стизало за Митра и Рада.

За мене су, сматрао сам, одабрали најнесрећније решење. Нити слободан, нити интерниран, нити затворен. Живјети у варошици да ме други гледају и сматрају да сам слободан, било ми је одвратно и непријатно. Убрзо сам сазнао да се за мене заузео Стеван, баш као што је то Митар претпостављао. Већ сам написао да је Андрија Митра штитио те иако је један од најстаријих граховских комуниста, стално га је држао у Грахову, па га је и овог пута задржао. Раде је од самог хватања имао некакав повлашћени положај у односу на друге које су током године заробили. Мене су послије тридесет дана рекли да могу ићи кући, па смо том приликом напустили Грахово и дошли код Гојка на Вилусима. Митар и Раде, само недјељу дана послије мог одласка, бјеже из затвора и ступају у партизане који су у то вријеме дошли до близу Никшића. Били су борци на Сутјесци.

26. У НИКШИЋУ

Ристо Т. Вујичић

Група затвореника која је поведена за Никшић тамо је групно задржана само пар дана. Отпуштене су све жене, без обзира на године старости, да иду кућама. Неке од њих су током љета поново ухапшене, па су се нашле по другим затворима: Цетиње, Бар, Италија, Аустрија. Кући су пуштена и оба моја вршњака, Божо и Мијат, као и Мијатов отац Ћетко Булајић. Задржани су Бранко Јововић, Перо Бабић и Новак Бабић који су се брзо послије тога нашли у италијанским затворима у Италији. Стари Ристо Вујичић је отпремљен за Подгорицу где је и стријељан, а Благоје Ковачевић је замијењен за италијанског официра и тако постао учесник борбе на Сутјесци, где је и погинуо.

27. ПУСТО ГРАХОВО

Претходног љета и током зиме Грахово је било претрпано од народа. Обично се у затвору у самом центру налазило око сто, до сто педесет затвореника. Свакодневно су обављали некакве послове у варошици или около. Четника који су их на ове радове водили било је такође доста, а стално стационираних у Грахово око 50.

Као и раније сриједом се одвијао пазарни дан на који су долазили ради куповине и продаје и из удаљенијих мјеста. Националисти из некадашњих црногорских нахија с времена на вријеме су пролазили и кратко се задржавали. Италијане такорећи нијесмо ни виђели сем пар њих у неколико наврата који су нас са чуђењем благонаклоно гледали и малој ђеци преко жице по неки бомбон дали. Вјероватно су се подсјећали на своју ђецу, коју су због рата морали напуштити.

У неколико наврата Грахову су живост дале четничке потјере за партизанским позадинцима уз трчање, вриску и пуцање.

Маја мјесеца 1943. године, рекоше да Лазар Пекић није кући и да се његов долазак очекује навече. Изађем на улицу. Сам сам. Видим центар

и читаву улицу. Све је празно. Нема ни оног стражара на свом мјесту који треба да пази на двојицу затвореника.

Пошто ме нико не види одлучих да се прошетам. Куда би друго него покрај Челине. Ово је први пут послије једанаест мјесеци да идем сам, без стражара, а то је диван доживљај.

Никада ми Грахово није било празније и тужније, а ја се никада лепше нијесам осјећао, као да сам крила добио.

Грахово је нагло опустошило. Скоро истовремено је затвор расформиран, а сви четници одведени да се боре против продора партизана према Никшићу. Да не видим Пекића, рекао бих да је Грахово ничије. Овако знам да је још увијек четничко. Раније ми је рекао да сам затвореник под његовим надзором, захваљујући његовој доброј вољи, а да сам ту на услузи његовој породици, те да не требам чекати да ми неко кажа да нацијепам дрва и слично. Дрва, које су раније затвореници донијели, у дворишту је било пуно. Касније су наредили Лазару да се и он прикључи у борбу против партизана. То је за њега, као и за цијелу породицу био шок. Грахово напушта и последњи четник.

Пролазећи покрај Челине (некада пренасељене), видим само Саву са својом кравом. Једна другој праве друштво, јер су ту усамљене.

Из тих неколико кућа петнаест се њих налази у НОБ-и, толико их је по италијанским и четничким затворима. Савину судбину дијеле мајке свих ратова, усамљене живе у стрепњи и нади. Која има са собом краву, сматра се срећном.

Током партизанске владавине у Грахову стријељана су два старија човјека из Челине, два угледна домаћина. Њихово стријељање је за партизане била контрапродуктивно. Један је био отац седморице комуниста, од којих је један шпански борац, а тројица су послије ослобођења проглашени народним херојима Југославије.

Не само да је нанешена штета граховским комунистима, већ и комунистима широм Југославије. „Комунисти убијају своје очеве" „очеубице" и слично, могло се чути на сваком кораку код противника НОБ-е. Из уста оних који су о томе одлучивали, као и из уста јединог сина који је само физички био присутан на састанку на којему се то одлучивало, сазнао сам да синови за убиство својега оца нијесу одлучивали. Одлучили су други и то спровели у дјело.

Ишао сам даље, никог нема ни по њивама, нико се не чује и нити види. Видим да ми у сусрет иде једна особа. Када сам препознао да је жена, наставим пут, јер није четник који би се могао сурово понашати. Препознао сам Радојку, која је често долазила у варошицу, а од оних који су је познавали сазнао да је партизански симпатизер. Она је и нас преко жице упознала. Препознала ме и погледом исказала колико је срећна што ме види. То је био поглед за незаборав, поглед вјечно исти са осмјехом пуним љубави, када ми је био најпотребнији. Улио ми је вјеру да Грахово није само непријатељско, да има доста људи који жељно очекују повратак партизана – слободу. Збуњен овим, више него пријатељским поздравом, одговорим на поздрав, па се мимоиђосмо. Ни данас не схватам такво моје понашање. Требало је стати и чути ријечи охрабрења из уста младе, пуначке ђевојке Радојке, која ми је остала у незаборављу.

Више сам мислио да ћу у повратку виђети Саву и са њом поразговарати. Сава мене ничим није могла охрабрити, па сам ја њу настојао орасположити. Говорио сам како ће јој се ћерке брзо из затвора вратити, а синови из Босне доћи као побједници. Сазнао сам да су моје ријечи на Саву охрабрујуће дјеловале, јер је често о нашем сусрету и разговору причала. Обећао сам да ћу често до ње долазити, сигурно већ сјутра.

Лазар навече долази и на моје изненађење, идући уза степенице, повишеним тоном упита:"Где си ти данас ишао"? Рекох да сам изишао мало ван вароши. "Треба да знаш да си затвореник и да се ван куће не смијеш удаљавати. За сваки излазак има да питаш. Је ли јасно"?

Лазар је поред жене имао двије ћерке и два сина. Старија ћерка је била мојих година, лијепа, дивно обучена, грациозна, вицкаста. Рече ми Лазар једнога дана да идем са његовом женом и ћерком окопавати кромпир. То је било мало парче земљишта у Бобовој улици на коме је такође засађено мало кромпира.

Почесмо окопавати, а ћерка рече :

"Ми копамо, а ко зна ко ће га јести? Можда ће и партизани"

"Ћути мала, језик ти опа, да бог да" – смејући се одговори јој мајка.

Како је то изговорила, схватих да ни она ништа против тога не би имала. Дијалог ми се допао, а Пекићева ћерка ми се учини још љепша, премда на љепоту коју је имала није требало ништа додавати.

Уколико је кромпир родио, појели су га четници, јер управо у то вријеме Грахово је било пуно четника са свих страна.

Једног дана Пекић видно нерасположен спрема се на неки пут. По одласку, од његове жене смо сазнали да је отишао "срести" партизане. Накнадно је позван да иде пут Јаворка у ком правцу надиру партизани. По њеним ријечима Лазар је био јако нерасположен, јер је сматрао да као један од четничких руководилаца треба да остане у Грахову, а не да се као обични четници нађе у првим борбеним редовима против партизана. Није прошло више од десет дана када се Пекић нерасположенији вратио него што је отишао. Саопштио је да можемо ићи својој кући на Вилусе, да то он чини на своју руку, а пошто се ја још увијек сматрам затвореником, да се јављам свакодневно жандармеријској станици у Вилусима. Пошто кући ништа нијесмо имали, Гојко нас је примио у својој кући и понашао се према нама као према својој породици.

У Вилусима су били карабинери (италијанска жандармерија), а пошто нијесам знао италијански нијесам се јављао, а они ме никада нијесу тражили.

Неколико дана по нашем изласку, на њиви гдје нас је више радило, наврати комшија Никола и рече да су током ноћи из Граховског затвора побегла двојица бандита. Знао сам да се то односи на Митра и Рада. Због тога сам био срећан, али и жалостан што се нијесам нашао у њиховом друштву.

Убрзо се чуло за партизански пораз на Сутјесци. Причало се да су сви изгинули, а ако је неко и остао жив мора се предати Италијанима, јер више нема куд. Појединци су се почели враћати, а карабинијери су ступили у акцију. Хапсе већи број омладине и воде некуда. Спроводе рањене борце са Сутјеске, Илију и Вељка Вујичиће са Долова. Њих су ухватили и приказали да су се предали пошто је то за њих једини излаз. Највеће изненађење је хватање или предаја Мирка Маркова Ковачевића, предратног истакнутог комунисте и познатог револуционара. Доста је нагађања око његове предаје и његове жене Славке. Миркова предаја је негативно дјеловала на један број бораца којима је био узор. Приликом довођења пред касарну у Вилусима, окупио се већи број мјештана да га види, а он је стао испред карабињера и стиснутом песницом повикао: "Смрт фашизму"! Ово је дјеловало охрабрујуће и улило наду у постојање и успјех партизана.

Италијани су са списковима у рукама одлазили од куће до куће и хапсили појединце. Овога пута су ухапшене породице Миљка и Спасоја Булајића и спроведени у Никшић и Цетиње. Сигурно четници нијесу

раније хапсили Миљка и Спасоја пошто су то угледне личности овога краја што би се лоше одразило на становништво. Овога пута то раде Италијани. Овоме није потребан коментар.

Националисти тврде да садашње хапшење није њихово дјело. Наиме, петнаестак дана прије овог хапшења на Вилусима се налазио командант црногорских националиста Крсто Поповић. Причају да је био у пријатељским односима са Миљком и Спасојем и да се тих дана налазио код њих. Спасојевој ћерки Васиљки (лично ми је испричала), када је њу видио под стражом на Цетињу, обратио се и рекао: "Немојте мислити да смо ми ово урадили. То су вам урадили Вилушани". Том приликом са садашње територије Мјесне заједнице Вилуси похапшено и одведено је преко педесет особа.

Италијани су из Бањана на Вилусе довели Анђу Баћовић и Гавра Комненића. Анђу су жестоко мучили у касарни, под оптужбом да је пуцала на Италијане. Дали су јој пиштољ да покаже како је то радила. Анђа је одговорила: "Пиштољ напуните, па ми га онда дајте, ја ћу вам показати". Под великим мукама Анђа је издахнула у карабињерској станици у Вилусима.

Није ми познато да ли је Гавро због батина, или да би их избјегао, скочио са спрата основне школе у Вилусима и на мјесту остао мртав. Послије капитулације Италије, један број затвореника се вратио својим кућама, већи број је ступио у партизанске јединице и наставио борбу до коначног ослобођења своје земље. Неки су оставили своје животе по италијанским, њемачким, усташким и четничким затворима.

28. ПРВИ ПОСЛЕРАТНИ ИЗБОРИ

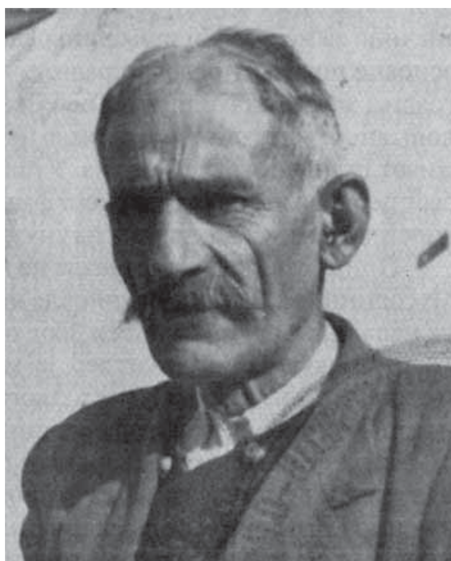
После рата жене први пут добијају право гласа и масовно излазе на предизборне митинге.

Један такав митинг се одржао у воћњаку испод куће Спасоја Јевтова Булајића. Испред републичког руководства говори Нико Павић. Предсједавају предсједник општине и командант мјеста Јован Вучетић и Саво Вујачић. Треба одлучити коме одузети право гласа за нечасне радње у протекле двије године. У то вријеме, одузети некоме право гласа значило је нанијети му жиг срама, највећи којега неко може доживјети.

Прозивају појединца, а ми, омладинци, сваку осуду гласно подржавамо и смишљамо кога би могли ставити на тапет. Предсједавајући се стављају у одбрану где год могу. Протестујемо и мислимо, какви су ово јадни партизани што благонаклоно гледају на издајнике свога народа.

Послије збора на Вилусима, слични зборови су се одржавали и по другим мјестима. Само два дана касније један такав одржао се у селу Заслапу.

На моје велико изненађење чуо сам да је на овом скупу одузето право гласа Раду Миљанову Вујичићу. То је онај Раде којега сам тако волео да сам желео бити стално, ако не с њим, а оно у његовој близини. Одузето право гласа Раду, познатом партизанском борцу! Чуо сам да су главни поборници одузимања гласа били: Саво Вујачић, Јован Вучетић и Стеван Бабић. Ово ме је још више изненадило, јер су Саво и Јован на Вилусима бранили оне за које смо ми сматрали да су непријатељски елементи и то настојали доказати. Право гласа им није одузето и поред нашег настојања и аргументованог доказивања. Они се у Заслапу заузеше да одузму право гласа комунисти и не само комунисти. Раде је сада капетан ЈНА, а у моменту одузимања гласа налазио се на дужности команданта подофицирске школе у Зајечару.

Јован С. Вучетић

Било ми је жао што нијесам присуствовао том скупу да Рада браним, јер ја о њему знам само добро. Они су Рада обрукали, осрамотили,

нанијели му љагу самим тим што су дошли на идеју да о томе пред толиким народом проговоре.

Једва сам чекао да видим једног од њих двојице, да ми кажу је ли истина што сам чуо, а ако је истина, како су могли то дозволити. Овамо се боре за глас некаквих четника, а одузимају право гласа познатом и до краја оданом комунисти и доказано храбром партизану. Био сам љут и није ми ишло у главу да они могу бити у праву. Чим је Јован дошао кући, упитао сам га каква се дискусија на скупу водила о Раду. Њега питам јер сам чуо да је он био један од оних који су се заузимали да му се одузме право гласа.

Не желећи да се расправљамо, да ми доказује, па умјесто одговора извади документ – писмо Андрије Миловића упућено четничком команданту Бају Станишићу. Писмо је било са потписом Андрије Миловића, датирано 1. децембра 1942. године, а срочено у Грахову. На крају писма се налазио штамбиљ, са којим је Андрија располагао. Писмо је пронађено у Острогу приликом ликвидирања Баја Станишића и његових сарадника. Пошто се овај случај односио на Грахово, документ је достављен Општинском народном одбору или Команди мјеста, који су се тада налазили у Вилусима.

Из садржине јасно је било да се ради о саслушању Рада Вујичића, јер је Раде био једини ухваћени партизан у то вријеме. Текст документа сам прекуцао и овде приложио. Гојко Килибарда је у својој књизи објавио записник са саслушања. Исти се налази у зборнику докумената и података о НОР-у југословенских народа, Војноисторијски институт ЈНА, том 3, књ. 5[21].

Због овакве Радове изјаве, од стране граховских комуниста сумњало се да је његово дјело погибија двојце другова који су с њим дошли из Босне у Грахово. Све се усмерило против у њега.

Поред приложеног документа сјећам се пријетње Мирка Јаничића да ће Раду судити народни суд и да му ниједна глава, да их има сто неће остати на раменима. Прича Стевана Бабића: „Овај син Миљана Митрова, све шпија где је ручао и вечерао, па нас сада стрпаше толико у затвор. Но, ваљда ће и њему за ово неко судити". У Граховском затвору је имао третман као да је слободњак. Чиле је изјавио да их је једном приликом проказао, те да су случајно избјегли смрт. На крају ту је убедљива прича Сава Вујачића, да га је Милица Радована Перова Вујичића пред Савом

[21] Записник са саслушања је у прилогу

жестоко напала да је издао своје другове. Такву изјаву је дала у СУП-у Никшић тадашњем помоћнику шефа УДБ-е Митру Вучуревићу, што се тиче двојице другова, Миљка и Стева. Без обзира на све то, вјеровао сам и нијесам вјеровао. Још увијек не вјерујем да је Раде њих издао.

Било је можда и оних који нијесу вјеровали у приложени записник да је Радово дјело. Иако су поменути (највећи број) у записнику касније ликвидирани или похватани, неко је чврсто стајао у Радову одбрану, па се тако задржао на истој дужности и унапријеђен је у чин мајора до педесетих година, када је означен као присталица Резолуције ИБ-а. Тада је затворен, али у то вријеме није се смијо наћи ниједан моћник који би му због овога стао у одбрану – и то доста говори!

Остао сам у убијеђењу да су сумње у Рада што се Грахова тиче, истрагу одвеле у погрешном правцу те да се ниједан граховски случај није истражио на прави начин. Многи борци са којима сам разговарао мисле да се то односи на случајеве: Спасоја, Шћепана и Рада (убијени истовремено), Јована Ковачевића – Брђа, Стева Видовића, Миљка Вучетића, Видака Бабића као и Николе Ђурковића и његове групе. Познато је да су Италијани убили Мирка Ђурова Јаничића, али откуд баш они код његове куће!? То се није дознало. Можда се није ни жељело.

Јованов сестрић, Шоро Јованов Миљанић, ми рече: „Рекао сам Јовану, сада си на правом мјесту, можеш испитати све у вези Миљкове погибије. Он ми на то одговори: „Треба схватити да ово није била само борба за ослобођење, већ и револуција. Револуција носи и праве и криве. Са осветама треба престати, доста нам је било жртава. Млађи требају живјети у слози и стварати у слободи бољи и срећнији живот".

Ако је заиста такав став био КПЈ, објашњење није потребно.

Многи борци са којима сам разговарао мисле да погибије партизана Спасоја Ковачевића, Шћепана Ковачевића и Владе Булајића (убијени истовремено у пучу чете), као и позадинаца: Јована Ковачевића – Брђа, Стева Видовића, Миљка Вучетића, Видака Бабића, као и Николе Ђурковића и његове групе нису до краја испитане. Познато је да су Италијани убили Мирка Ђурова Јаничића, али се не зна ко им је открио где се он налази.

Сјетио сам се старог Стевана Бабића, како једном рече: „Овај син Миљана Митрова све шпија где је ручао и вечерао, па нас сад стрпаше толике у затвор. Но, ваљда ће и њему ово неко судити". О свему сам размишљао, али и поред свега љубав коју сам према Раду осјећао била је

јака и желио бих да ништа о томе не знам, желио бих да то није истина. Хтео сам да заборавим овај извештај и Рада, само да се не одајем мислима да би он могао бити тај. Знао сам да су почетком 1943. године разбили, поубијали и похватали групу у Рудинама, баш ова лица које је он набројао. Раније је ухваћена и партизанка Јока Балетић и јавно, као прва партизанка у Црној Гори, обешена на сред Никшића. Мислио сам да је он можда кривац и за ова убиства својих другова на нашој општини, но ипак иако све то стоји ту тако видно пред мојим очима у то не вјерујем, или на желим да вјерујем. Раде остаје још увијек онај храбри борац, али се питам како је тако добро прошао у Грахову. Нико га није тукао, нико интернирао, са нама је ишао, ето, само је спавао у тој самици. Но сјетих се да је био сам код дрва, а не у тој мрачној просторији. Претпостављао сам да га је можда Михаило штитио због тога што је Вујичић и што су комшије. Но одмах сам схватио да су ту били и Михајло Мирков и стари Ристо Тривков Вујичићи и да су му они још ближе комшије, па је једнога убио, а другог овако старог дао интернирати где је и стријељан. Ристо Тривков је стријељан због ђеце који су комунисти као и Раде, а не због својих „грехова“. Дакле, Риста су убили због ђеце комуниста, а Рада комунисту Михаило оставља овде. Све ми је тако магловито и нећу на то да мислим, у то да се мијешам и настојим да заборавим. Но, то је нешто што се не може заборавити зато што је тако видно. Ипак, пуних шест година касније сазнао сам за нешто што ме је недвосмислено убиједило у ово, иако од овог већег убеђења није требало тражити сем за оне који некога лудо воле и безрезервно вјерују у њега и у његову исправност. Ту ми је причу, боље рећи разговор, испричао Саво Вујачић.

– „Свратио сам у хотел „Јаворак“, прича Саво, а пошто никада не сједим сам за столом у кафани гледам да ли има неко познат са ким бих сјео. За једним столом угледах Рада Миљанова и његовог брата Божа. Видевши да сам сам, позваше ме да сједнем за њиховим столом. Раде је био у мајорској униформи. Дошао је на годишњи одмор. Пошто сам сјео и питали се, Раде одмах пређе на разговор.

– Ти, Саво, свашта радиш по овој нашој општини.

– На шта мислиш Раде?

– Ето, дајеш пензије издајицама.

– На кога мислиш?

– Ти добро знаш да си дао пензију највећем шпијуну, највећем непријатељу и највећој курви у нашој општини, Милици Радовановој Вујичић.

– Ја Милици никакву пензију нијесам дао. Дао сам Стевановом сину и мајци оно што припада, јер је Стеван био наш друг, комуниста, погинуо као партизан и то њих, као и све сличне, следује.

– Да, њих следује, а Милица то ужива.

– Па Стеванова мајка и његово дијете живе у заједници са Милицом и то им се због Милице ни у ком случају не може одузети".

Саво затим прича како је тога момента Милица однекуда наишла. Ваљда је кроз прозор виђела њих у кафани и свратила. Још се није близу примакла, а Раде скочи иза стола, загрли Милицу и пољуби се са њом.

„Ја гледам има ли ту још неког познатог, прича Саво, устанем и пољубим се са Милицом као што је то претходно учинио Раде.

– Нека Раде, што се ја пољубих са Милицом – наставља Саво – она за мене није највећи шпијун у нашој општини, није највећа курва, нити највећи непријатељ као што је за тебе. Него како се ти пољуби када је за такву сматраш?

Затим је Милица, чувши ове Савове ријечи, скочила са столице обративши се Раду:

– Јеси ли то ти Раде рекао, срам те било? Раде, одакле мени онај прстен којега и данас носим на руци? Је ли то онај којега си ми дао да те повежем са својом браћом (Милица је била сестра Михаила Николина Вујичића) да им кажеш где ти се другови налазе. Јеси ли, Раде, оставио пиштољ на том и том мјесту да прво пиштољ нађу, па да онда дођу да те без оружја ухвате? Каквог ти моралног права имаш да о мени говориш, срам те било".

Саво прича како је одмах отишао на телефон, док је Милица још у оваквом расположењу, да позове Митра Вучуровића који је тада био на дужности помоћника шефа УДБ-е да саслуша Милицу. Митар је дошао. Онај Митар који је био заједно са Радом у самици, о којему се бринуо што ће остати када смо имали намјеру бјежати и онај Раде са ким је коначно побјегао заједно из затвора и ступио у партизане. Сада води Милицу на саслушање да о његовом ратном другу чује праву истину. Милица је дала изјаву на 12 куцаних страница. Њену потпуну садржину не знам. Са Митром о томе нијесам разговарао, али бих је веома радо изјаву у целини овде приложио.

29. ЉУБАВИ У ЗАТВОРУ

Сви смо се вољели, али смо се вољели као једна сложна породица без икаквих интереса.

Неко ће се ипак упитати како толика омладина у затвору, спава гдје ко хоће, с ким хоће. Да ли има љубави, да ли има секса? Омладина је васпитана у смислу великог другарства и у то вријеме вјероватно су љубавне везе избјегаване. Младе жене су имале у затвору мајку, свекрву, тетку или неку веома блиску старију жену са којом су спавале. Спавало се породично. Била је за то доба и у тој средини старија ђевојка, а имала је тридесет година и била је без ближе родбине. Спавала је врло близу једног угледног затвореника који је био у затвору без своје породице и ближњега. Она је ставила – раширила ћебе између свог лежаја и суседног да је не би гледали приликом скидања, па се проносио глас да су њих двоје у блиским, за ту средину недозвољеним односима. Но, иако је нешто било, нека им је просто. Она је брзо по изласку из затвора умрла, а он је побјегао из никшићког затвора и погинуо 1943. године.

Ипак, била је једна дивна, необична љубав. Љубав преко жице. Љубав без додира, љубав без ријечи. Љубав без писма, љубав чиста као суза. У затвору је била Бранка Ковачевић, коју смо звали по мајци, Бранка Микина. Мика је већ у интернацији, Бранка у затвору има доста својих, али нема мајке, оца, брата или сестре. Без сумње Бранка је била најљепша ђевојка у затвору. Имала је на себи обично бијелу блузу и тегет сукњу са фалтом напред. Кића ми је касније испричала да је то била сукња – панталоне и да је то она код Бранке први пут виђела. Носила је наочаре са позлаћеним оквиром. Често је стајала на улазним вратима просторије у којој је спавала, гледајући преко жице да угледа Гојка.

Гојко је био лијеп младић, црнопутаст, уредан, окретан. Био је гимназијалац, ђак седмог разреда гимназије. Њих двоје су се вољели напремасе. Бранка је прије рата живјела у Београду и она је била гимназијалка. За мене је била појам љепоте, елеганције, уредности. Све је на њој било лијепо, па и онај језик којега често избаци са стране и облизује уснице гледајући преко жице. Мени се једино није свиђало што воли неког с ону страну жице, шта зна какав је. Могао јој се неко свиђети и у затвору. На мене заиста нијесам рачунао, јер сам сматрао да јој ни по чему нијесам дорастао. А да сам на себе помислио, онда би ми било ужасно криво и не знам како бих се понашао.

Једном приликом су се састали. Било је то за Бранкин рођендан. Гојко је искористио доброту неког стражара и ушао у затвор. Разговарали су, али се нијесу пољубили. Донео јој је рођендански поклон. Не знам шта је то било, па сам Бранку тачно педесет година касније питао шта је том приликом добила. Није била сигурна, али зна да је било парче хлеба, али не зна шта је уз хљеб донио. У сваком случају само нешто за појести. У затвору хљеба није било сем ако је неко некоме од куће донио.

Вјероватно да је поменути сусрет био и последње њихово виђење. Бранка је интернирана за Аустрију. Гојко је, чим му се указала прилика, отишао у партизане и убрзо погинуо као партизански пилот. Очигледно није подносио ове који су му Бранку прогонили, затварали, интернирали, па је отишао да се бори против у њих. То је једина љубав коју сам ја за све вријеме затвора уочио.

30. МАЈКЕ ПАЛИХ БОРАЦА У НОБ-у

Не само мајке палих бораца у НОБ-у, већ све мајке у ратовима за слободу заслужују поштовање, да се о њима говори, да се о њима пише. О овој генерацији мајки још и више због њиховог специфичног живота насталог ради промјена у друштву.

На жалост, или срамоту, послератног друштва о њима се мало или нимало чуло, мало или нимало писало.

Сам Тито у разговору са др Матуновићем каже: „За симбол патње, туге, а уједно и достојанства, не требају вам митолошки ликови, ни ликови из наше даље историје. Навешћу вам само примјер Црногорке из куће Ковачевића, која је у истом дану изгубила на Сутјесци мужа, сина и унука, а да при том није сузу пустила. Само је рекла да је срамота плакати за онима који су свјесно живот дали за оно што су вољели. Где можете наћи бољи мотив за трагедију? Овај примјер, као и многа херојска дјела из нашег Народноослободилачког рата, још увјек нијесу на прави и добар начин обрађени у нашој књижевности!! (Матуновић: „Ко сте ви друже предсједниче“)“.

Провео сам нешто мање од годину дана са таквим мајкама у затвору. Касније сам често о њима размишљао и увијек долазио до истог закључка: лако је њиховим синовима било да постану храбри борци и

хероји када су их овакве мајке родиле. Дошао сам на идеју да напишем пар запажања о неколике мајке с којима сам друговао ту годину дана у ненормалним условима. Осталим дугујем извињење.

а. Њихове заједничке особине

Напуштили су своје домове, куће су им затворене, овдје у затвор су доведене и смјештене – без ишта, на ништа. Брзо су се организовале и у таквим условима оформиле неко домаћинство. Своју унучад, која су овдје без родитеља, окупљају око себе, спавају покрај њих на голим даскама и пазе да се не прехладе, да не назебу. Неке мајке имају одрасле борце, али имају још и ситну ђецу, па су у истој ситуацији као и баке око незбринуте унучади. Посвећују им се до крајњих граница. Порцију скроба коју добију за ручак не једу док ђечица своје не поједу, па питају их да ли би још јели и дају ђеци тај залогај који живот значи.

Већи број ових жена је неписмен, али их краси бистрина и невјероватно добро памћење. Узор за рађање им је била мајка Југовића, посебно за храброст над мртвим синовима. Сигуран сам да је свака од њих знала напамет пјесму „Смрт мајке Југовића". Оне су слушале како њихова ђеца уче пјесме напамет када се похађала основна школа. Заједно су с њима научиле рекао бих и све циклусе: Косовски, Краљевића Марка и др. Знале су јуначке, родољубиве и патриотске пјесме, често их као за себе тихо изговарале. Вјероватно су кроз такве пјесме себе тјешиле и налазиле у њима разлог за ситуацију у коју су запале, што им је дало снаге и воље да ово све поднесу.

Знао сам пјесму од Алексе Шантића: „Остајте овде", али сам је од њих чуо у складнијем излагању него што сам то ја чинио. Кроз овакву пјесму која се лијепила за срце и душу, ниједна земља се није могла вољети, без обзира на њене љепоте и богатства, колико своја земља. Слушао сам „Бранково Коло" у којему је исказана нераскидива међусобна љубав Југословенских народа – вјеровао сам вјечита.

Поред осталог, захваљујући и овим старицама с одушевљењем сам дочекао ослобођење земље у тако заједничкој и сложној држави. Ето, од дјетињства сам био заљубљен у нашу земљу, волео је и био јој одан. Лично сам познавао велики број бораца који су несебично дали своје младе животе за слободу заједничке, вољене Југославије.

Што се тиче распада Југославије био сам потпуно слијеп и распад ми је тешко пао. Вјеровао сам да је вјечита. Имали смо заједнички привредни интерес који је био јак. Велики број мјешовитих бракова. Све сам гледао ружичасто, нијесам могао претпоставити да се тако жестоко мрзимо, да у крвопролићу срушисмо ону дивну заједничку државу!

Пишући о затвору доста сам изнео што се односи и на мајке, па ћу се овдје осврнути како су неке од њих доживљавале вијести о погибији својих синова и кћери. Како су реаговале на нека непримјерена понашања према њима и сл. Током поменутог писања доста сам рекао о мајци на „слободи“ Сави Ербез. Тако или слично живјеле су и остале „слободарке“.

Овдје ћу изнијети кратко само о десет мајки палих бораца, које су остале по страни у сенци своје ђеце. О мајкама које су без сузе у очима примале вијест о смрти оних с којим су се поносиле, који су били све у њиховом животу, за које су се жртвовале, који су били њихова нада и узданица…

Да опише ове случајеве требало би много вештије перо, али њега никако дочекати!

Ове старице су рођене у породицама где се увијек говорило да је часно за слободу погинути. Слушале да се мушка ђеца рађају да би за слободу гинула. Рађали су се гдје је младом човјеку било срамота умријети природном смрћу, јер је имао гдје погинути и своју храброст исказати. Тако су васпитавале своју ђецу, која су овога пута добровољно ступила у борбу против окупатора под заклетвом: „Ми, народни партизани Југославије, латили смо се оружја за немилосрдну борбу против крволочних непријатеља, који поробише нашу земљу и истребљују наше народе. Заклињемо се да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво, не штедећи своју крв и животе водити борбу до потпуног уништења фашистичког освајача и свих народних издајника“.

Интересантно је сазнати како су ове старице живјеле у слободи и као су завршиле, окончале свој живот. О томе ћу написати у посебном поглављу.

31. ПОЈЕДИНАЧНО О ДЕСЕТ СТАРИЦА МАЈКИ ПАЛИХ БОРАЦА

а. ЈОКА ПЕТРОВА КОВАЧЕВИЋ (погинула три сина, Павле, Станко и Мирко)

Јока зрачи неком финоћом, благе је нарави. Демантује изреке да нема „лијепе бабе“ – она је предивна, увијек уредна, све је на њој и у тим условима беспријекорно чисто. Не, то се мени није чинило зато што је она Павлова мајка, она је била заиста таква. Њена финоћа, понашање, не могу се описати, требало је познавати. Похађала је прву женску стручну школу на Цетињу, из школоване је породице, која је у роду са Његошем. Живјела је прије рата у Италији и Београду, а неколико година пред рат се доселила у Грахово. Тежи свакоме помоћи, у сусрет изићи. Овдје је са својим унуком, Павловим сином Николом, којега стално и у дворишту држи за руку иако је шестогодишњак. Не могу је замислити, а да за руку не држи унука Николу. Он јој је био очигледно једина нада, јер четници сваког часа проносе вијест да су сви партизани уништени. Јока у партизанима има седам синова, седам комуниста, и с малим изузетком сви су ратни руководиоци.

Једног дана уђоше двојица четника у затворски круг и Јоки саопштише да је Павле погинуо. Јока, омањег раста, тихо с црногорским нагласком и мирно, без сузе, без јадиковања, одговори: „Милије ми је, тако ми бога, него да је вама пао жив у руке, па да га мучите“! Сузу нико није видео, она је није ни имала. Чинило ми се још поноснија се дружи с унуком, којега сигурно из своје руке жива никоме неће препустити.

Претрнух када чух да је Павле погинуо. Анђа ми рече: „То они пропагирају“, да бих боље разумио, додаде, „лажу“. У Анђине ријечи сам повјеровао и то ме је одмах умирило.

Јока је имала трагедију, да јој поред седам синова комуниста, партизани стријељају супруга Петра. Сигурно живи у увјерењу да није било тако, сада би дијелила заједничку судбину с њим овдје у затвору. Једном приликом Јока разговара с неким о Петру, па рече: „Шта да се ради, тако је морало бити“!

О тим њеним ријечима размишљам и данас. То нико никада није написао, па ни изговорио да ја то знам.

Устанак у Србији отпочео је 7. јула 1941. године. У Црној Гори то се десило 13. јула исте године. Италијани су на Цетињу 12. јула сазвали „Црногорски сабор“, који је требало да усвоји декларацију о „поновној успостави“ Краљевине Црне Горе. Декларацију је саставио италијански министар спољних послова.

У раду сабора учествовало је 60 „посланика“, којима су Италијани дали по 3000 лира. Декларацију су Црногорци требали однијети италијанском краљу Емануелу са молбом на наименује краљевског намјесника за Црну Гору.

Петар Ковачевић је био један од 60 посланика који је присуствовао Сабору.

Моје размишљање: Комунисти су ово доживјели као атак против отпочињања устанка у Црној Гори и највећи издајнички чин. Претпостављам да су сви учесници Сабора од највећег партијског врха Црне Горе осуђени на смрт. У овом случају граховски комунисти би били само дисциплиновани извршиоци партијске одлуке, што другачије није могло, смело да се деси, с обзиром на усвојену партијску дисциплину.

У свјежем сјећању су ми и Павлове ријечи у нашој кући: „Кажу да је крив, па ако је крив, нека су га стријељали“.

Јоку послије затвора нијесам никада више видио. У партизанима су јој погинула три сина: Павле, Станко и Мирко. Тројица синова су проглашени народним херојима.

Јока је живјела у Нишу гдје је умрла и сахрањена.

б. ЈОВАНА БЛАГОЈЕВА КОВАЧЕВИЋ (погинули супруг Благоје, синови Сава и Јанко и унук Драган)

Већ је Тито о њој нешто рекао кроз перо др Матуновића.

Ја је памтим као високу, горду, поносну, пркосну (где и када треба). Често је ходала затворским двориштем, а имао сам утисак да никада није бацила поглед према касарни у којој су смјештени четници. Није од оних жена које очекују нечију помоћ, сажаљење или милостињу. Чини ми се да то она ни у ком случају, ни од кога не би ни прихватила. Овде се бринула о петогодишњој Љубовој Драгици и двогодишњем Мирку, те о старом супругу Благоју који је изгледао доста немоћнији од ње. Када смо добијали следовање да сами јело спремамо, то је она за њих обављала.

Гледајући њу, онаку крупну и одважну, често сам помислио на Саву, којега сам добро познавао, а сада ме она по нечему на њега подсећала.

Очигледно су четници заборавили Јокину хладнокрвност од прије неколико дана када су јој саопштили да је Павле погинуо, па позваше Јовану да приђе жици. Не журећи, лаганим кораком прилази, а они јој тада кажу: „Јована, погинуо ти је Сава". Јована из цуга одговори: „Пољубили га у пркно", окрену им задњицу и оде у спаваоницу.

в. СТАНА ГОЛУБОВА КОВАЧЕВИЋ (погинуо син Милош)

Била је отмена, висока, шланг, жена данашњег доба. Она је била од оних жена које су имале и нешто школе. Рођена је у околини Никшића у породици Николић. По понашању личи на Јовану, али доста млађа, отреситија, на ногама брза, рад за њу не представља проблем и од тога не бјежи, на језику је бритка сабља.

Стана се налази овде, јер су јој у партизанима тројица синова и двије кћери. Са њом је синовљева супруга Љубица са своје двоје мало ђеце. Граховски четници су од раније Стану добро познавали, па јој нијесу пркосили, вјероватно плашећи се одговора, јер је на језику била не само бритка, већ и брза.

Андрији је било познато колико је Стана бринула о воћњаку око куће, окопавала га, кречила, залијевала када је требало, направила дивну оазу свуда около. Сматрао је да ће је воћњак ражалостити, те да ће евентуално на њеном лицу угледати грч или сузу из ока. Наредио је четницима да воћњак посијеку, а истовремено да Стану доведу нека гледа. Андрија се нашао ту, намјерно или случајно, свеједно.

Када Стана угледа шта се од воћњака чини, истовремено примијети Андрију, окрене се према њему па из гласа, колико год може повика: „Сијеците, Андрија, све ако вам је то задовољство. Моје по Босни цвјета“! У Босни су јој се налазила сва ђеца.

г. ТИЈАНА СТЕВАНОВА АНДРИЈАШЕВИЋ (погинуо син јединац, Ђуро)

Тијана и Стеван имали су од ђеце само сина Ђура. Ђуро је био подофицир у БЈВ, био је руководилац СКОЈ-а у устанку, а од 1941. године је и члан КПЈ. Борац је са Пљеваља и учесник у борбама против окупатора које су се водиле током 1941. године и првом половином 1942. године. Пошто је одступио са партизанима за Босну, његови родитељи, већ у поодмаклим годинама, су затворени. Ишли су са осталим затвореницима до Ресна, а затим задржани у Граховски затвор. Да ли је Ђуро био и сувише пажљив према својим родитељима, па се вратио ради њиховог спаса или се вратио па га ухватили, није ми било јасно. У сваком случају Ђуровим доласком они су доспјели слободи тј. пуштени су из затвора и отишли својој кући у Балосаве.

Ђура су сматрали једним од одважнијих бораца, учествовао је и у борби на Пљевљима. Спјевао је пјесму „Пушко моја, диван дару“. Приликом расформирања затвора и он је отишао кући, али се прикључује партизанским јединицама приликом њиховог првог доласка у наше крајеве 1943. године. Погинуо је јула 1944. године у борбама

против окупаторских снага код Андријевице као делегат вода у Петој црногорској бригади, у чијим се редовима налазио приликом њеног формирања 1942. године.

Стеван и Тијана су доживјели и преживјели Ђурову погибију. Стеван је убрзо умро, а Тијана је смјештена у старачком дому негдје код Никшића у којему је, како сам сазнао, живјела доста дуго.

д. ТИЈАНА МИЛОВИЋ (погинула оба сина, Игњат и Панто)

Тијана је била тиха, повучена старица. Била је у жалости, јер јој је само који мјесец раније погинуо старији син Панто у борби против Италијана код Црквица. Овде се налази зато што је млађи син Игњат отишао са партизанима за Босну. Кућа је затворена, тамо више нема никога.
У затвору је остала дуго, не сјећам се да ли и све до његовог расформирања. Игњат је погинуо у љето 1943. године на планини Озрен у Босни као борац артиљеријског дивизиона Врховног штаба НОВЈ-е[22]. Тако је Тијана остала без оба сина. Њена судбина је трагична. Колико је трагична и тешка види се из њене изјаве пред неким посјетиоцима. Ослијепила је и тако је живјела без снаге и помоћи неког свога. Зависила је од комшија. Слијепа је живјела пуних 17 година, па је том приликом посјетиоцима рекла да би волија проглεдати него да јој се оба сина врате жива. Ово је тешка изјава, која казује како је живјети самој и слијепој особи.

ђ. БУЛАЈИЋ СИМОВА ПЕТРАНА (погинуо син јединац, Крсто)

Петранин супруг Симо умро је током Првог свјетског рата у логору Болдогасон – Мађарска. Петрана је од тада остала са својим деветогодишњим сином Крстом. Када је одрастао запослио се као службеник у општини у Грахову. Тамо је приступио КПЈ и постао борац од првих устаничких дана. Пошто је борбу наставио по Босни, његову мајку Петрану су четници затворили у Грахову. Изгледала је доста

[22] НОВЈ – Народно ослободилачка војска Југославије

повучено, непримјетна, ничим се посебним није истицала. Не знам да ли је у затвору остала до његовог расформирања или је нешто раније пуштена из њега.

Интересантна је и потресна прича о Петрани, коју ми је испричао Саво Видаков Вујачић: „Кад смо се вратили нас неколицина са Сутјеске у ове крајеве, једног дана наиђем код једне жене која се налазила крај брава. Препознадох да је то Крстова мајка Петрана. Упитах је шта плете, а она ми одговори да плете џемпер за Крста када дође. Саво јој саопшти да Крсто никада неће доћи, јер је погинуо (умро је од тифуса у Пиви). Петрана одложи плетиво да од Сава чује нешто више о свом сину. Мало тако постаја, па поново узе плетиво и рече: „Ја ћу да плетем. Од сада су сви Крстови другови моји синови, па ћу га дати некоме од њих“.

е. СТОЈА РИСТОВА ВУЈИЧИЋ (погинуо супруг Ристо, кћерка Зорка, снаха Љубица и сва три сина, Крсто, Васо и Душан)

Стоја се у затвору налазила са супругом Ристом, снахом Милицом, осморо Крстово и Миличино ђеце и троје Васово ђеце чија је мајка Љубица од посљедица мучења од стране окупаторских војника умрла. Пишући о Ристу и Божу у одјељку у затвору рекао сам најбитније о овој породици. Они су доспјели затвора зато што се три Ристова и Стојина сина налазе у партизанима као и кћерка Зорка. Осјећам за потребно да кад пишем о Стоји кажем нешто и о њеној ђеци.

Браћа и сестра ишли су из борбе у борбу и сви живи дочекали Пету непријатељску офанзиву. Душан се посебно истицао као неустрашив борац, па је постављен за командира чете са којом је командовао на Сутјесци. „Душана је у најжешћој борби, када су били присиљени на повлачење, рафал покосио, али не и усмртио. Кажу да је био веома прибран, храбар и одважан. Био је свјестан да се таквом рањенику у оваквој ситуацији не може помоћи, па је позвао своје другове и замолио: „Другови, молим вас, као добре другове и комунисте да ме убијете и не оставите да ме оваквог непријатељ живог ухвати. Ја вас не бих излагао таквој непријатности да то могу сам учинити, али погледајте моје руке“. Сви су застали, не знајући шта да раде. Душан је видео њихову неодлучност па је наставио: „Другови, као ваш командир, молим вас

да извршите моју последњу команду. Пуцајте у мене“! Неколицина преживјелих бораца који су присуствовали овом призору договорили су се да то и учине, пошто је то једини начин да се помогне свом командиру. Коцка је одлучила ко ће то учинити. Пиштољ је због дејства тешке артиљерије нечујно одјекнуо. Присутни су метак у Душанов потиљак на моменат схватили као почасну паљбу свом командиру. Затим су пуни горчине наставили борбу против освајача и пробој из обруча“ (из необјављених рукописа Обрада Миловића).

Борци са Сутјеске су тврдили да су Крсто и Васо изишли из обруча. За њих се није дуго знало, па су позадинци долазили код Стоје и од ње захтијевали да им каже где се налазе. То је била велика непријатност због таквог поступања. Касније се са сигурношћу сазнало да су њих двојицу на путу за Црну Гору ухватили Херцеговачки четници и заклали.

За Зорку такође тврде да је преживјела Сутјеску и вратила се за Босну. Истога дана је сазнала за погибију сва три брата. Умјесто плача запјевала је тужну пјесму…. Ово је на присутне потресно дјеловало слушајући како сестра пјева при сазнању да су јој браћа погинула. Зорка је кажу прекаљени борац, по занимању бабица. У партизанским борбама била је болничарка све до Сутјеске. Неколико дана послије сазнања о погибији браће, погинула је и Зорка у жестокој борби против четника у једном селу крај Олова.

Истог дана када се водила борба на Сутјесци у Подгорици је стријељан њихов стари отац Ристо Тривков Вујичић.

Слободу је на Доловима дочекала њихова мајка Стоја, жалосна срца за својом изгинулом ђецом и што покрај ње нема Риста да заједнички овај бол дијеле.

Долови су се једним дјелом раселили – колонизација у Војводини. Један број омладине је отишао на школовање. Овдје је остало неколико старачких домаћинстава. Стоја је одбила да иде са Крстовом женом и ђецом за Војводину. Овдје је остала са унуком која носи њено име (ђевојчицом од десетак година старости). Стоја није хтела да иде тамо гдје је ништа не може подсјећати на своју погинулу ђецу. Она је једна од ријетких мајки која је у овом рату изгубила све синове, супруга, кћерку и снаху, а да ниједном од њих за гроб није знала. Нема гроба ни једног свог ђетета, нити гроба старога Риста гдје би могла отићи да олакша себи бол. Овдје је сваки предмет подсјећа на неког од њих и због тога је ријешила да остане на Доловима и умре тамо гдје је породила и подигла ту дивну

ђецу, борце који су свјесно дали своје животе за слободу и срећнији живот младих.

Стоја је умрла у тишини Долова гдје је остало свега неколико старачких домаћинстава, тамо гдје се не чује више жагор многобројних фамилија, не чује се пјесма са вечерњих сјела, дозивање комшија, лавеж паса, топот коња, бука волова и свега онога што село чини веселим и срећним.

ж. КОВАЧЕВИЋ ВАСОВА КРСТИЊА (погинуо син Милан и два унука – несрећним случајем, Васиљ и Гаврило)

Крстиња се није налазила са нама у Граховском затвору. Ње се сјећам приликом привођења, изгледала ми је јако стара. Не знам да ли су је одмах послије привођења на Вилусе, али претпостављам да је тако било, из Грахова вратили са двоје унучади кући.

Крстиња је одређена на тај далеки пут, јер јој се син Милан налазио у партизанима као командир чете. Лично сам га добро познавао, много ми је импоновао својим изгледом и горостасном људском фигуром. Дивио сам се причама о његовој снази и доброти. Пошто смо имали доброг коња, а он је на коњу био мераклија, када је одлазио на неки пут, обавезно би га повео.

О Милану његови саборци причају и пишу да је био оличење доброте и племенитости, те да су га красиле оне људске особине које човјека чине човјеком. Био је оличење храбрости и јунаштва, другарства и хуманости. Храбар, неустрашив борац и омиљени руководилац. Његови саборци, скоро без изузетка, често су говорили да је велика неправда направљена према њему што није проглашен народним херојем Југославије.

Имао је велику трагедију да изненада остане без два сина и то у узрасту око 12 година старости. На Васиља се обурдала стијена, која га је усмртила. Гаврило је погинуо од заосталог експлозива. Тако је Крстиња, тешко ожалошћена због своја два унука, одведена од куће. Када су пред њеним очима кућу запечатили, вјероватно је помислила да је то за навијек, јер је преживјела прве ратове и доста недаћа запамтила. Но, захваљујући добрим комшијама – рођацима (претпостављам Крсту Новичину), у

жељи да се одржи потомство Милана Васова Ковачевића, те да његову мајку у дубокој старости не излажу прогонима, можда и ликвидацији цијеле породице, Крстињу враћају кући са десетогодишњом унуком Видосавом, која јој може бити од користи и неколико година старијим Бошком – будућим домаћином куће и одржиоцем јуначке лозе Милана Васова.

У затвору су се нашли Миланова супруга Милуша, петнаестогодишња Зорка и тек рођени Слободан, којега Милан, претпостављам, није ни видео. Да ли је Крстиња сазнала за јуначку погибију свога врсног сина Милана или је раније преминула, није ми познато.

3. ВУЈАЧИЋ БЛАГОЈЕВА КРСТИЊА (погинула сва четири сина, Вељко, Јово, Обрен и Сретен)

Колико ми је познато Крстиња током рата није се налазила у затвору. Имала је четири сина: Обрена – Мига, Јова, Вељка и Сретена. Остала је без сваког од њих. Сви су погинули у НОР-у. Обрен је једини засновао породицу од којега је остао син Бранко и кћер. Са Обреном сам се једно вријеме налазио у затвору и о њему писао у поглављу о Граховском затвору.

Крстињу сам упознао у Врбасу где је дошла са снахом и унучадима као колониста. Навраћао сам неколико пута код ње. Никада не јадикује за својим синовима. Пуна је хвале на третман у својој породици, посебно хвали младу снаху – староврбашанку, која води о њој рачуна као најоданија унука према својој баки коју пуно воли. Крстиња каже да јој ништа не фали, сем обиласка ратних другова њених синова. Тога нема и због тога јој је криво. Рече: „Откако нема твојег оца, партизанске мајке су се заборавиле“. Истина, он их је и боље разумио него остали борци, јер је једини првоборац са Љубицом Ковачевић који су изгубили синове у НОР-у. Било јој је изузетно драго када сам једном приликом код ње навратио са првоборцем и ратним другом њених синова, Стеваном Голубовим Ковачевићем. С обзиром да сам Мига видио послије него што га је она виђела и моја посјета јој је причињавала задовољство.

Крстиња је имала срећу коју нијесу имале многе мајки палих бораца, да проведе мирну и удобну старост у кругу своје породице, унучића и праунучића.

и. СИНЂА ЈОВАНОВА ВУЧЕТИЋ
(погинули синови, Велиша и Миљко)

Била је поносна на Миљка и Велишу. Са Велишом као бебом преживјела је Балканске ратове, а затим Први свјетски рат у борби са свим недаћама да га одржи у животу. За њега се посебно везивала, па му је била велика помоћ у данима устанка 1941. године, када је морао некуда по задатку одлазити (члан КПЈ од 1936. године). Било је логично што је био један од организатора устанка у свом крају.

Миљко, без сумње најбољи ђак своје генерације у основној школи у Вилусима, очигледно наклоњен књизи и са жељом за даље школовање, у тешким данима, такорећи немогућим за школовање сеоске ђеце ван мјеста живљења, постаје једино сеоско дијете, средњошколац из Вилуса и околине чије се домаћинство искључиво бави земљорадњом и сточарством. Оправдава повјерење које му је указано и постаје један од бољих ђака Никшићке гимназије све до надомах матуре.

Обојица од првих устаничких дана ступају у прве борбене редове против окупатора. Настављају борбу са својим друговима ван наше територије, до Босне и по Босни. Овакав "гријех" ставља се на душу и терет њиховој мајци.

Због дуже болести била је немоћна, исцрпљена и од куће углавном није одлазила. Када су четници дошли да нас ухапсе и предају окупатору, мислили смо да неће моћи издржати да препјешачи око три километра до центра Вилуса. Тим прије што пред њеним очима кућу закључавају, печате, а стока од које се углавном живјело остаје сама и незбринута.

Ипак, тога дана је препјешачила од Вилуса до Грахова, а у наредна неколика дана пјешке је прешла територију Цуца и Бјелица.

У повратку за Грахово неколико пута се онесвијестила, затим подигла и наставила пјешачење.

Тек што смо сазнали да се Миљко из Босне вратио на овај терен, почеле су се проносити гласови да је погинуо. Синђи о његовој погибији нико не говори. Ни четници јој не саопштавају за разлику од неких ранијих злокобних саопштења. Можда је и њима непријатно, свјесни су да су у свом мјесту убили младића од деветнаест година само због тога што се опредијелио за борбу против окупатора.

Послије извјесног времена у посјети долази Синђин ближи дјевер Стеван и саопштава јој ту тужну вијест. Вијест је примила тако мирно и хладнокрвно, као да се не ради о њеном ђетету. Нажалост, кроз живот је имала велики број сличних случајева, да види, чује и доживи. У борби на Скадру 1912. године погинули су јој, отац, брат и стриц.

Тек што је прошло пола године од овог случаја код нас у Вилусима навратише двојица припадника четничких јединица са Долова, Радован Перов и Данило Николин Вујичићи, и аргументовано, убедљиво, али и врло уљудно саопштише да је и Велиша погинуо.

Имао сам утисак да је и њима било не само непријатно, већ и жао, јер је Велиша био њихов блиски друг у предратном периоду.

На моје велико изненађење Синђа је вијест о погибији другог сина, свог миљеника, примила мирно. Схватио сам да ово чини под утицајем његове приче и приче његових другова, да у случају погибије за њима не треба плакати, јер свјесно иду у рат за слободу своје земље и бољи живот младих генерација. Сјетио сам се и савјета Митра Вучуровића када ми је говорио да пред непријатељом сузу не треба пуштити, јер то партизанима није својствено. Могу да се исплачем испод ћебета и тако себи олакшам. Можда је и Синђа тако мислила.

На сазнање о Велишиној погибији одговорила је: “ Боже ми сачувај Млађена, ја имам пуну кућу”. Ово су стара схватања где кћери није ни поменула. Ипак је доживјела да поред живог сина Млађена, последње дане својег живота, у болести, проведе код ђерке и зета.

Зет је био првоборац, ратни друг њеног супруга и погинулих синова. Поштовао је као мајку својих ратних другова, као човјека. Код зета Јефта Копривице имала је изузетно диван живот и све удобности. На прави начин се увјерила да ђецу по полу не треба раздвајати, па ипак до краја живота остала је привржениjа и брижнија мушком него женском ђетету.

За разлику од других мајки њој није недостајала посјета ратних другова своје ђеце. Капија је била стално отворена, а посјете су биле такорећи непрекидне. Јефто је био диван саговорник и приповједач, па су се радо код њега окупљали, а истовремено Синђу радо посјећивали.

32. ЖИВОТ МАЈКИ ПАЛИХ БОРАЦА У СЛОБОДНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Већ сам написао како су прошле неке мајке које су остале живјети на својим огњиштима у завичају. Сличну или исту судбину углавном су имале све.

Другови су непосредно послије рата били пажљиви према овим женама. Држава им је додијелила 1200 динара с образложењем да то примају на рачун њихове погинуле ђеце, јер оне у овом друштву не смеју оскудијевати. Ова сума је пристојна, могу нешто купити да обуку, а неће бити ни гладне. Биле су у почетку задовољне пажњом другова који су се вратили послије дужег времена из тешке борбе. Они су их често обилазили, причали о њиховим синовима, на њих их подсјећали. Биле су поносне што су њихова ђеца дала своје животе за тако часну ствар, као што је слобода. У свему томе биле су усамљене, жалосне; туга и бол су до краја живота притискале њихову душу и њихово срце.

Бивши ратници одлазе на нове дужности у друге крајеве земље. Усавршавају се за послове које обављају. За њих су обавезне школе, жене се, формирају породице, сусрећу се први пут са пословима које треба успјешно обављати, те се томе до краја треба посветити. Темпо живота је убрзан, неприлагођен ранијем начину живота.

Постепено, не само да почињу заборављати на ове старице, већ из њиховог сјећања почињу блиједјети ликови њихових палих сабораца. Све што вријеме даље одмиче чујем њихове разговоре из времена рата које се своде отприлике: сјећаш ли се онога, када смо ја, ти и он (опет неки живи)…не сјећам се ко оно још са нама бијаше.

Вријеме пролази, борци се полако заборављају. О њиховим мајкама довољно је рећи да су добиле 1200 динара када је моја плата као потпоручника ЈНА била 3000 динара. Ова сума се заледила на више од двадесет година, тако су оне имале 1200, када је моја плата била 215.000 динара. То сам и тада примећивао и очекивао да се ова неправда исправи макар у вријеме када су се на челу борачке организације смјењујући се налазиле најутицајније личности, Ђуро Пуцар и Александар Ранковић. Нажалост, то се ни тада није десило иако је то зависило од организације на чијем су се челу они налазили. Није ми познато шта је касније било, до када је ова помоћ потрајала, да ли се повећавала или је због инфлације испарила.

Чешће сам навраћао код неких мајки које су колонизиране у Врбасу. Обично су живјеле са неким и материјално солидно пролазиле. Углавном су све имале замјерку на то да су заборављене од другова њихових синова. То их је повређивало и тешко су налазили разумијевање за такав поступак. Иначе, организација СУБНОР-а у Врбасу је била једна од најпажљивијих организација према њима. Борци су приликом државних празника обилазили сваку мајку погинулих бораца. Том приликом су им у знак пажње носили кафу, ракију, шећер, цигарете и друго. Неке од њих су у почетку погрешно схватале, сматрајући да им доносе милостињу зато што немају, па су истицале да имају свега доста и да им то не треба. Касније се то уходало и сврху посјете уз прикладне дарове схватале су правилно, али то није оно што су оне жељеле и очекивале. Прижељкивале су да им у посјету дође неко од другова њихових синова и о њима нешто исприча, макар исту причу и по двадесети пут. Та прича је увијек драга, она продужава живот. Таквих бораца је сваким даном било све мање, па су их обилазили и вршњаци њихових унука.

33. ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД

Под овим подразумјевам сукобљавање старог и новог.

Не мислим само на мајке палих бораца, већ и на све њихове савременице, а посебно оне које су напустиле своје вјековно огњиште на селу и ријешиле да остатак живота проведу код своје ђеце у граду.

У ранија времена ђевојке су савјетоване како да се понашају у будућем дому. О томе им је стално причано, па су ове савјете прихватале као закон. Чедо Булајић у монографији пише како је ђевојка приликом удаје испраћана: „Родитељи су често испраћали кћерку при удаји ријечима: Слушај у дом, нарочито свекра и свекрву и све старије. Пази да својим понашањем не изазовеш пометњу и љутњу у породици, јер се немаш куд враћати". Овакве поруке су сигурно увијек биле у мислима тих жена. То су поруке њених родитеља, па су се новој средини морале прилагођавати и у њу уклапати. Тако је млада жена морала да буде узор скромности и послушности. Посебно је морала пазити на своје понашање према старијима. Раније су и црквени обичаји били строги у случају развода брака. Млада жена се поштовала и цијенила као мајка,

али је од посла нико није штедио и њено поштовање је било трајно, посебно према свекру, свекрви и дјеверу. Било би право чудо – брука, да откаже послушност некоме од њих. Живот младе жене је у цјелости био тежак; радила је у кући и ван куће, због честих ратова домаћин се налазио на фронту, а на њу би пао сав терет и брига. Често је био случај да се жена породи чувајући стоку и отуда донесе новорођенче. Све те тешкоће живота, код сељака, нијесу угушиле људску племенитост, већ се она развијала и задржавала.

Жене на селу су у ранијим временима рађале пуно ђеце. Доста ђеце је помрло због начина живота и због недостатка љекара и љекова или због појаве разних епидемија. Жељно су мајке очекивале да се најстарији син ожени, доведе снаху, која ће их одмијенити, поштовати и вољети.

Ослобођењем земље, по градовима се развија индустрија, потребно је доста радне снаге, школованих људи, квалификованих и неквалификованих радника. Сву радну снагу треба прикупити са села и то из крајева где пољопривреда нема перспективу. Момци сматрају да ће им живот у граду бити удобнији и љепши. Већина њих се хвата књиге и успјешно савладавају, до тада мало познату „тврђаву“.

У градовима заснивају своје породице и привикавају се новим условима живота. У свом крају углавном су гледали беспрекорну послушност жене према мужу. Његов отац је био поштована, цијењена личност у кући; његова ријеч је увијек најстарија – боже мој, он је домаћин куће. Овдје наилазе на сасвим други третман као нови домаћини.

Жене новог доба су се избориле за своја права. Ратовале су једнако добро као и момци. Добиле су право гласа и једнако право на одлучивање као мушкарци. Лако добијају запошљење, па често зарађују више од својег супруга. Жена постаје супериорна личност у домаћинству. Материјално је обезбијеђена и неће да буде понизна и послушна.

Мајке које су остале саме на селу једва су дочекале вијест да јој се син оженио. Коначно је дошло вријеме да се и она мало одмори, да је снаха замијени, а у граду, где нема стоке, неће јој бити ни тешко. Гледаће да помогне колико може, али се то од ње, вјероватно, неће очекивати. Она ће ипак радити шта и колико буде могла да би ђеца живјела што срећније и љепше. Бавиће се унучићима и њима се посветити.

Први који су у брак ступили провели су се најлошије. Уколико су га другови виђели са цегером на пијаци, био је исмејан, био је папучић. Не дај боже да га неко од њих угледа са кецељом у кухињи како пере суђе.

Кад то ради спољна врата закључава, учвршћује рајбером као да очекује криминалца, а не неког од својих најбољих другова. Мајка му је стално у мислима, тамо је саму, а посебно због комшија, не може оставити – била би брука. Како ће га схватити када види шта ради! Жене међусобно на послу причају како њихови мужеви перу веш: „Он је свакако јачи и шта ће му од тога бити? Негде снагу мора трошити, а и ја богме своје руке и нокте морам чувати".

Свакако да је и поред свега било складних бракова, те да су мајку дивно прихватили и да се коначно нашла у топлом дому окружена пажњом својих најмилијих. Тако су неке мајке спокојно и срећно живјеле у старости до краја живота.

Још док није било телевизије, врло често смо једни другима ишли у посјете, остајали до касно у ноћ и о свему разговарали. Тада сам запазио страшну одбојност младих жена према својим свекрвама и стекао утисак да је једном броју старица било бесмислено прилагођавање. Неке од непримјерених изјава сам бележио приликом повратка кући, али их из овог текста изостављам.

Судбина старица са села у новим условима живљења може се схватити ако се уђе у вјековни начин живота жене на селу и нови начин живота у савременим условима.

Вјековима се знало "ко коси, а ко воду носи". Мушким пословима, ма какви они били, придавао се велики значај за разлику од "женских послова". Сматрало се да жене те мушке послове не могу обављати, па је самим тим ауторитет мушкараца растао.

Жене са села углавном од куће нијесу одлазиле и интензивно су се бавиле ђецом и домаћинством. Мало која је град вићела, а није ни помишљала да би у њему живјела. За разлику од њих мушкарци су одлазили на радове где им се указала прилика, па и у иностранство.

И било гдје да је био, мушкарац је увијек сматран незамјењивим и неприкосновеним домаћином куће. Радио је "најтеже послове", ратовао, а послије ратова око њега су се окупљали да им прича јуначке подвиге из рата. Тако и мушка ђеца у очима жена добијају у значају, јер то су будући ратници. Није ријетак случај када старица устаје да сједе мушко дијете од пет година старости. Ништа се вјековима у овим навикама није мијењало – жена ради, слуша, старије поштује, па и млађе мушкарце, док и њој једнога дана сване, када добија снаху која ће је у томе замијенити, а и њена наређења безрезервно подржавати и извршавати.

Бракови су углавном склапани између момка и ђевојке из мјеста и околине где су владали исти обичаји и навике. У новије вријеме доста је и мјешовитих бракова са различитим схватањима, а ђевојке из наших крајева се еманципују и дотадашње навике из темеља мијењају. Теже да свој живот наставе по могућности у граду. Старице се на градски живот тешко прилагођавају, а на нове односе у браку још теже. Није лако гледати сина у подређеном положају, па и било којег другог мушкарца, а ако је прослављени ратник, то је још теже.

Од безброј примјера навешћу само један: моја колегиница Словенка удата за Црногорца из познате јуначке куће из старе Црне Горе, једне од најцрногорскијих нахија, сазнавши да ја не перем пелене упита ме[23]: „Молим те, кажи ми како ти можеш волети своје дете, а да не переш пелене? Ако то не радиш, кажи ми шта је мјерило да би исказао љубав према свом ђетету? Слушај, ако мој муж то не би радио, ја бих се истог момента с њим развела. Он да не воли моје дете, дете, које сам ја родила, то би значило да не воли ни мене, а живот без љубави није живот. Мој муж све ради, никада ми за нешто не каже да неће, или да не може".

Можете замислити старицу како се осјећа и како реагује када син (још ако је ратник!), који је одложио ратне трофеје, одликовања и признања, навали на прање пелена!

Поред свих тешкоћа које је током живота прошла, мајка која је доживјела последњу уру свога живота са сином покрај њеног кревета сматрала је себе срећном мајком, јер је свој живот окончала са вјечитом жељом да је син сахрани.

[23] Ово је заиста у оно вријеме за мушкарца из наших крајева било незамисливо.

ПРИЛОЗИ

ЗАРОБЉЕНИ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ

(Налазили се у бившој Југословенској војсци: војници, подофицири, питомци, резервни официри или официри)

1. Андријашевић Јевта Јаков – Балосаве
2. Андријашевић Перков Голуб – Балосаве
3. Даковић Васков Радован – Ријечани
4. Јаничић П. Симо – Броћанац
5. Булајић Риста Вукашин – Вилуси
6. Булајић Тодора Никола – Вилуси
7. Вучетић Ђока Марко – Вилуси
8. Ковачевић В. Јован – Вилуси
9. Булајић Миланов Петар – Загора
10. Булајић Мирков Радован – Загора
11. Вујичић Петров Јанко – Заслап
12. Вујичић Ђуров Ђоко – Долови
13. Вујичић Окичин Обрен – Долови
14. Вујичић Окичин Илија – Долови
15. Вујичић Милов Марко – Долови
16. Миловић Радована Мирко – Граховац
17. Миловић Јованов Илија – Г. Поље

Претпостављам да овај списак није потпун, али до других података нијесам дошао.

СПИСАК ГРАХОВЉАНА КОЈЕ СУ ИТАЛИЈАНИ УХАПСИЛИ И ИНТЕРНИРАЛИ ТОКОМ ЉЕТА 1941. ГОДИНЕ

1. Јуришевић Т. Видак (први стријељани Граховљанин од окупатора)
2. Јакшић Пејо
3. Јакшић Стеван
4. Јакшић Видак
5. Банићевић Петров Данило
6. Вујачић Н. Јован
7. Вујачић М. Петар
8. Вујачић П. Вељко
9. Ковачевић Г. Стана
10. Ковачевић Т. Мирко
11. Даковић Ђ. Марица
12. Даковић Д. Јана
13. Даковић М. Душан
14. Даковић Д. Војо
15. Андријашевић П. Риста
16. Андријашевић П. Горчин
17. Лазовић Д. Даринка
18. Лазовић Б. Мара
19. Лазовић А. Марија
20. Бошковић Г. Мирко
21. Булајић Л. Видак
22. Булајић М. Раде
23. Миловић (звали су га Гарић) А. Милан (једини члан КПЈ)

24. Миловић (звали су га Гарић) А. Пеко
25. Миловић А. Новица
26. Миловић Ђ. Тројан
27. Милинић В. Ђорђије
28. Видовић М. Божо
29. Вујичић В. Љубица

ОД ИНТЕРНИРАНИХ ЖИВИ СЕ НИЈЕСУ ВРАТИЛИ

1. Јуришевић Видак
2. Даковић Душан
3. Андријашевић Горчин
4. Булајић Видак
5. Булајић Раде
6. Вујачић Петар
7. Вујичић Љубица
8. Миловић Тројан
9. Милинић Ђорђије
10. Ковачевић Мирко

У ИСТОМ ВРЕМЕНУ КАО ТАОЦЕ ИТАЛИЈАНИ СУ У ГРАХОВУ ДРЖАЛИ

1. Банићевић С. Мара
2. Банићевић Б. Вука
3. Банићевић Б. Милка
4. Банићевић С. Савета
5. Вучуровић М. Риста
6. Вујачић Ј. Ружа
7. Миловић Ж. Даница
8. Ковачевић Б. Мара
9. Ковачевић М. Бранка
10. Ковачевић С. Божана
11. Ковачевић Б. Никола
12. Вујачић С. Бранка (она је била беба коју су држали десет дана у очекивању да се родитељи врате)

Послије Тринаестојулског устанка из Нудола су Италијани као таоце одвели на Цетиње доктора Јована Кујачића, Мата Антуновића и Ђура Вучетића и задржали неколико мјесеци.

СЕПТЕМБРА 1941. ГОДИНЕ У ГРАХОВО СУ ДОВЕДЕНИ

1. Андријашевић Ј. Вукашин из Балосава
2. Ковачевић Р. Мирко из Спиле
3. Андријашевић Ј. Крсто из Балосава
4. Андријашевић Ј. Ћана из Балосава

Првом двојица су стријељана 18. септембра исте године. Стријељању су присуствовали мајка Вукашина Андријашевића, Ћана и његов брат Крсто.

Крсто Андријашевић је интерниран.

Ухапшено је, задржано на Вилусима и саслушавано још 25 сељака, па су послије краћег времена пуштени кућама.

Списак ухапшених од стране Италијана 1941. године, као и списак таоца исте године, нашао сам у часопису „Војноисторијски Гласник"[24] о чему је писао пуковник Стево Г. Ковачевић. Стево је у поменутом часопису писао и о браћи Андријашевић и Мирку Р. Ковачевићу.

СПИСАК ГРАХОВЉАНА КОЈЕ СУ ЧЕТНИЦИ ПОСЛИЈЕ ОДСТУПАЊА ПАРТИЗАНА ЗА БОСНУ 1942. ГОДИНЕ ПРЕДАЛИ ОКУПАТОРУ

(то су били чланови КПЈ, чланови СКОЈ-а, у сваком случају сви су припадали партизанском покрету)

1. Банићевић Сава Данило
2. Бакоч Андрије Косто
3. Булајић Акимов Томо
4. Булајић Савин Марко
5. Булајић Јовичин Митар
6. Вујачић Благоја Обрен
7. Банићевић Николе Славо
8. Ковачевић Јована Косто
9. Вујичић Тривка Ристо
10. Вучетић Перише Ђуро
11. Вучетић Ђура Гајо

[24] Војноисторијски Гласник, 1.фебруар 1963, издавач: Војноисторијски институт Београд

12. Горе наведени су стријељани или умрли у италијанским затворима
13. Бошковић Мирка Крсто
14. Банићевић Видака Владо
15. Банићевић Видака Вука
16. Бакоч Андрије Душан
17. Булајич Јована Драго
18. Булајић Спасоја Крсто
19. Булајић Спасоја Миодраг
20. Булајић Радова Љубица
21. Булајић Ђока Радојка
22. Булајић Сава Радован
23. Булајић Милића Петар
24. Булајић Петра Милосава
25. Булајић Света Роса
26. Булајић Света Миодраг
27. Булајић Риста Душан
28. Булајић Петра Владо
29. Булајић Петра Блажо
30. Булајић Мијајла Машан
31. Булајић Тома Раде
32. Булајић Томане Миро
33. Булајић Ђона Милан
34. Булајић Николин Ђорђије
35. Булајић Видака Милутин
36. Булајић Сима Вида
37. Булајић Гојка Радован
38. Булајић Гојка Сава

39. Банићевић Сава Ђоко
40. Бабић Богдана Достиња
41. Бабић Стевана Петар
42. Бабић Стевана Новак
43. Вујичић Марка Лазар
44. Вујичић Јована Вукосава
45. Вујичић Новице Павле
46. Вујачић Ћирака Марко
47. Вујачић Ћетка Мирко
48. Вујачић Ћетка Петар
49. Вујачић Гојка Благота
50. Вујачић Гојка Никола
51. Вујачић Јована Јефто
52. Вујачић Петра Бећо
53. Вучетић Николе Јован
54. Вучетић Гаја Јанко
55. Вучетић Гаја Душан
56. Вучетић Андрије Рајко
57. Гобовић Илије Гојко
58. Јаничић Ј. Игњат
59. Јововић Драга Бранко
60. Кандић Дамјана Душан
61. Ковачевић Михаилов Благота
62. Ковачевић Митра Благоје
63. Ковачевић Спасоја Симо
64. Ковачевић Мића Гојко
65. Ковачевић Сима Милица

66. Ковачевић Љуба Даница
67. Ковачевић Чила Ранка
68. Ковачевић Павла Данка
69. Ковачевић Вељка Ћана
70. Ковачевић Вељка Велика
71. Ковачевић Ђура Блажо
72. Миловић Јована Блажо
73. Миловић Петра Томка
74. Миловић Илије Милка
75. Миловић Јоза Вељко
76. Звицер Благоте Мирко
77. Перовић Голуба Блажо
78. Ковачевић Новичин Ђоко
79. Ковачевић Николин Голуб
80. Ковачевић С. Блажо
81. Ковачевић С. Ђорђо
82. Ковачевић Јанка Достиња
83. Андријашевић Н. Мирко
84. Бојичић Гојко
85. Бојичић Гојка Мика

Углавном свих 84 ухапшених задржани су у Грахову на „испитивању“ дан, два или више, а потом под јаком четничком стражом спроведени на Цетиње и предати Италијанима.

Шесторица су у Граховском затвору провели скоро читаво вријеме постојања затвора, а затим су спроведени за Никшић, а одатле прослијеђени даље.

Послије борбе на Сутјесци један број бораца који је са територије Граховске општине одступио за Босну, поново се нашао на територији Грахова. Неки од њих су се предали, други ухваћени. Сви су предати окупатору. То су:

1. Вујичић Мијата Илија – затвор у Цетињу
2. Вујичић Новице Вељко – затвор у цетињу
3. Вујачић Душана Новица – Цетиње – Албанија
4. Вучковић Живка Петар
5. Ковачевић Марка Мирко – Цетиње
6. Ковачевић Мирка Славка – Цетиње
7. Миловић Јована Наста – Цетиње
8. Perović Илије Роса – Цетиње

У ИТАЛИЈАНСКО – ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ У ГРАХОВУ 1942/43. ГОДИНЕ НАЛАЗИЛЕ СУ СЕ СЛЕДЕЋЕ ПОРОДИЦЕ И ПОЈЕДИНЦИ

ИЗ БАЛОСАВА

1. Андријашевић П. Стеван
2. Андријашевић С. Тијана
3. Андријашевић С. Ђуро
4. Андријашевић В. Стеван
5. Андријашевић С. Анета

ИЗ БРОЂАНЦА

1. Јаничић Ђ. Мирко
2. Кандић Д. Душан (затим на Цетињу и Италији)

ИЗ ВИЛУСА

1. Бабић Обрена Стеван
2. Бабић С. Савета
3. Бабић С. Новка
4. Бабић С. Радосав
5. Бабић С. Петар-Паро (затим у Никшић и Италију)
6. Бабић С. Новак (затим у Никшић и Италију)
7. Бабић Богдана Достиња (затим на Цетињу)
8. Булајић Спасоја Дука
9. Булајић Д. Јелена
10. Булајић Д. Љубица
11. Булајић Михајла Бранко
12. Булајић Спасоја Видак
13. Булајић Мијајла Војин
14. Булајић Петра Владо
15. Булајић Петра Блажо
16. Вучетић Глигора Васо
17. Вучетиће Сима Васо
18. Вучетић В. Достиња
19. Вучетиће Јована Синђа
20. Вучетиће Јована Крстиња
21. Вучетић Јована Млађен
22. Ковачевић Милан Милуша
23. Ковачевиће Милана Зорка
24. Ковачевић Милана Слободан

ИЗ РИЈЕЧАНА И МАОЧИЋА

1. Јововић Драга Бранко (затим Никшић, Цетиње, Италија)
2. Делибашић Сава Душан
3. Вујачић И. Ђорђије
4. Вујачић Ђ. Јела

ИЗ СПИЛЕ И ПОДБОЖУРА

1. Ковачевић Новичин Андрија
2. Ковачевић Костова Новка
3. Ковачевић Николин Голуб (затим у Никшић)
4. Ковачевић Г. Новка
5. Ковачевић Г. Никола
6. Ковачевић Г. Радомир
7. Ковачевић Г. Данило

ИЗ ОСЈЕЧЕНИЦЕ И ОКОЛИШТА

1. Ковачевић Спасоја Вукосава
2. Ковачевић Ћетка Радојка
3. Ковачевић Ђоков Андрија
4. Ковачевић А. Новка

ИЗ ДОЛОВА

1. Вујичић Тривка Ристо (затим Никшић, Подгорица)
2. Вујичић Р. Стоја
3. Вујичић К. Милица
4. Вујичић К. Даница
5. Вујичић К. Божо
6. Вујичић К. Вјекослав

7. Вујичић К. Јулка
8. Вујичић К. Тривко
9. Вујичић К. Стана
10. Вујичић К. Божана
11. Вујичић В. Миодраг
12. Вујичић В. Слободан
13. Вујичић В. Мирјана
14. Вујичић Миљана Раде
15. Вујичић Миљана Стана
16. Вујичић Миљана Божо
17. Вујичић Савин Душан
18. Вујичић Окичина Брена
19. Вујичић Окичина Драга
20. Вујичић Живков Мијајло

ИЗ ГРАХОВЦА

1. Миловић Новице Тијана
2. Миловић Маркова Милица
3. Миловић Лазара Ђуро
4. Миловић Јована Сава
5. Миловић Петра Вуле
6. Миловић Петра Никола
7. Миловић Перов Томо
8. Миловић Јоза Радојка

ИЗ ЈАБУКЕ И ЗАГОРЕ

1. Булајић Сима Петруша
2. Булајић Новака Божана

3. Вујачић Благоја Обрен
4. Вујачић Мушеље Новица
5. Вујачић Н. Ђурђа
6. Марковић Шоле
7. Кривокапић Милана Достиња
8. Косовић Крста Перо
9. Косовић Крста Ђурђа
10. Косовић П. Данило
11. Косовић П. Радомир

ИЗ ЗАСЛАПА

1. Булатовић Обрена Гојко
2. Булатовић Г. Љубица
3. Вујичић Марка Љубо
4. Вујичић Саве Јеша
5. Вујичић Саве Анка
6. Вучетић Михаила Павле
7. Ковачевић Саве Ђуро
8. Ковачевић Ђ. Радојка
9. Ковачевић Ђорђија Божо
10. Ковачевић Ђорђија Гашо
11. Вујичић Крстова Зорка
12. Вујичић Петра Ђоко

ИЗ НУДОЛА

1. Антуновић Мата Боса
2. Антуновић Ђорђија Данило
3. Антуновић Стојана Миле

4. Антуновић Бошка Павле
5. Антуновић П. Марица
6. Антуновић Мијајлов Новица
7. Глушчевић Михаила Стана
8. Глушчевић Михаила Госпава
9. Глушчевић Ђура Перко
10. Глушчевић Риста Мирко
11. Гобовић Илије Цвијета
12. Гобовић Илије Зорка
13. Дабовић Васов Урош
14. Вучуровић Милоша Гојко
15. Ковачевић Митра Благоје (касније Никшић)
16. Ковачевић Б. Јована
17. Ковачевић Јанка Достиња
18. Ковачевић Љуба Драгица
19. Ковачевић Љуба Мирко
20. Марковић Дара (Благојева унука из Петровића)
21. Булајић Милића Петар
22. Вучетић Ђура Мара
23. Вучетић Ђура Раде
24. Вучетиће Ђура Павле
25. Вучетић Ђура Новка
26. Вучетић Ђура Даринка

ИЗ ГРАХОВА

1. Банићевић Видака Мара – Баћа
2. Банићевић Видака Милка
3. Бакоч Мила Гашо

4. Видовић Марка Бајо
5. Видовић Марка Милева
6. Бакоч Костова ??
7. Бакоч Костов Златија
8. Бакоч Костов Митар
9. Бакоч Костов Ћиро
10. Денда Драга Васо
11. Вучуровић Тривка Митар
12. Вучуровић Митра Риста
13. Вујачић Петра Крстиња
14. Даковић Томице Савета
15. Даковић Јована Новица
16. Ковачевић Петра Јока
17. Ковачевић Павла Никола
18. Ковачевић Голуба Стана
19. Ковачевић Милоша Љубица
20. Ковачевић Милоша Добрила
21. Ковачевић Милоша Рашо
22. Ковачевић Јована Була
23. Ковачевић Милице Бранка
24. Ковачевић Ђокин Илија
25. Ковачевић Илије Радојка
26. Ковачевић Илије Вељко
27. Ковачевић Илије Милена
28. Ковачевић Николин Јошо
29. Ковачевић Николин Миљо
30. Ербез Петра Анђа

31. Ербез Петра Вукосава
32. Миловић Тривка Стојан
33. Миловић Тривка Живко
34. Миловић Ж. Даница
35. Миловић Мирка Добрица
36. Миловић Савин Обрен
37. Миловић Мића Нико
38. Миловић Ђура Коса
39. Миловић Андрије Обрен
40. Миловић Саве Јела
41. Перовић Илије Јанко
42. Булајић Митра Љубица
43. Булајић Митра Сока
44. Булајић Митра Живко
45. Булајић Стевана Његосава
46. Булајић Мирка Вукосава
47. Булајић Душана Раде
48. Булајић Шпира Ћетко
49. Булајић Ч. Радојка
50. Булајић Ч. Мијат
51. Вучковић Живка Лазар
52. Вучковић Живка Војин

СА ВИЛУСА СУ 6. ЈУНА ЗА ГРАХОВО ЈОШ СПРОВЕДЕНИ, ЗАДРЖАНИ ДЕСЕТАК ДАНА И ПРИЈЕ ФОРМИРАЊА ЗАТВОРА ОТПУШТЕНИ КУЋАМА

1. Булајић Јована (Јошана) Мара
2. Булајић Јована (Јошана) Душан
3. Булајић Јована (Јошана) Вида
4. Булајић Јована (Јошана) Боро
5. Бабић Стевана Саво
6. Бабић С. Стана
7. Бабић С. Вука
8. Ковачевић Васа Крстиња
9. Ковачевић Милана Видосава
10. Ковачевић Милана Бошко
11. Вујичић Крста Зарије (Зајо)

У ВИЛУСИМА ЗАТВАРАНИ И НА КРАЋЕ ВРИЈЕМЕ ЗАДРЖАВАНИ

1. Булајић Павла Жарко
2. Булајић Павла Љубица
3. Булајић Дуке Вељко
4. Булајић Дуке Милка
5. Булајић Луке Тијана
6. Булајић Луке Драго
7. Булајић Миљка Љубица (1943)

8. Булајић Миљка Боса (1943)
9. Вучетић Илије Гојко
10. Вујичић Михаила Јока (из Долова)
11. Вујичић Ђурова Марија (из Долова)
12. Вујичић Савина Јелена (из Долова)
13. Андријашевић Филипа Лесо (из Балосава, 1943)
14. Андријашевић Ђорђија Миљко (из Балосава, 1943)

Појединци су и по неколико пута пуштани и поново затварани. Ово је чињено да би се ослободило мјесто новозатвореним, јер је простор у затворским просторијама био ограничен.

Списак затвореника у Граховском затвору сачинио сам док ми је још све било у свежем сјећању прије 40 година. Касније сам провјеру извршио са слиједећим друговима:

1. Вилусе – са Пером Бабићем
2. Грахово – са Љубицом Ш. Ковачевић
3. Горње Поље – са Јанком Перовићем
4. Крна Јела – са Жаром Вујадиновићем
5. Заслап – са Данилом Ђуровим Ковачевићем и Љубицом Г. Булатовић
6. Нудо – са Зорком И. Гобовић
7. Долови – са Зајом К. Вујичићем и Томицом Миловићем
8. Балосаве – са Савом Андријашевићем
9. Ријечани – са Ксенијом М. Даковић
10. Броћанац – Душаном Н. Јаничићем
11. Спила – са Николом Г. Ковачевићем
12. Околишта – са Николом Г. Ковачевићем
13. Осјеченица – са Ристом С. Ковачевићем

14. Загора – са Данилом Косовићем
15. Јабуке – са Данилом Косовићем
16. Граховац – Томицом М. Миловићем

Касније ми је Вујачић Г. Благота дао потпун списак свих који су било где затварани са територије Ријечани, Маочићи, Балосаве и Броћанац.

Провјеру сам извршио деведесетих година (око 1990).

Напомена: Затвор у Грахову је искључиво дјело граховских четника. Приликом формирања затвора окупаторских војника на територији Грахова није било, па ни за читаво вријеме постојања затвора.

Затвор се звао „Италијанско – четнички" само због тога што су Италијани једном мјесечно допремали храну за нас и четнике.

ЗАТВОРЕНИЦИ ПРЕДАТИ ОКУПАТОРУ 1943. ГОДИНЕ

Послије борбе четника и Италијана против партизана на Јаворку маја мјесеца 1943. године, а посебно послије борбе на Сутјесци, четничка активност (бар привидно) је ослабила.

Тих дана је био један број националиста на територији Грахова, па се и њихов командант, Крсто Поповић, за кратко нашао у Вилусима.

Тада су услиједила велика хапшења, али су то чинили италијански карабињери који су били стационирани у Грахову и Вилусима. Они су сами са списковима у рукама ишли и хапсили оне који су се налазили на њима. Само у забаченим засеоцима са њима је одлазио по један мјештанин (Јабуковац, ради хапшења Бранке Ковачевић). Од кога су Италијани добијали спискове, није познато.

Истини за вољу, треба рећи да је Крсто Поповић од раније био добар пријатељ са Спасојем Ј. Булајићем и Миљком С. Булајићем, па је и тога пута ступио са њима у контакт.

Послије његовог одласка затворени су Миљко и Спасоје и њихова ђеца. Граховски четници их нијесу затворили 1942. године, јер су знали колико су популарни, не само у свом братству, већ и у другим, па би се њихово хапшење могло негативно по њих одразити.

Када је Крсто Поповић на Цетињу видео Спасојеву кћер Васиљку као затвореника, како ми је лично испричала, дословно јој је рекао: „Немојте мислити да смо вас ми затворили. То су урадили Вилушани".

Затворени су и без задржавања предати окупатору:

Из Балосава

1. Андријашевић Т. Марко – Цетиње
2. Андријашевић Н. Божо – Цетиње
3. Андријашевић М. Благота – Цетиње
4. Андријашевић Т. Ђорђије – Цетиње
5. Андријашевић В. Стана – Цетиње
6. Андријашевић В. Илинка – Цетиње
7. Андријашевић О. Благоје – Никшић
8. Андријашевић Т. Петар – Никшић
9. Андријашевић К. Јошо – Никшић

Из Броћанца

1. Даковић Ш. Јован – Цетиње
2. Јаничић Г. Милан – Цетиње
3. Јаничић М. Милица – Цетиње – Бар
4. Кандић Дамјан – Мујо – Цетиње – Италија
5. Кандић Сава – Цетиње – Италија
6. Кандић Симо – Цетиње – Италија
7. Кандић Ђ. Никола – затваран у Вилусима
8. Кандић П. Ристо – затваран у Вилусима

Приликом упада и покушаја хапшења у Броћанцу су убили Мирка Ђурова Јаничића

Из Вилуса

1. Булајић Милошев Симо – Цетиње -Италија
2. Булајић Стевана Миљко – Цетиње
3. Булајић Миљка Стеван – Цетиње
4. Булајић Миљка Вељко – Цетиње
5. Булајић Вулов Миливоје – Цетиње
6. Булајић Ћетков Павле – Цетиње
7. Булајић Вула Гаврило – Цетиње
8. Кнежевић Ђорђо – Цетиње
9. Булајић С. Стана – Цетиње -Бар
10. Булајић С. Васиљка – Цетиње -Бар
11. Булајић М. Зора – Цетиње и Бар
12. Булајић М. Мара – Цетиње и Бар
13. Булајић Д. Љубица – Цетиње и Бар
14. Булајић П. Владо – Никшић – Цетиње
15. Булајић П. Блажо – Никшић – Цетиње
16. Булајић Ј. Спасоје – Никшић
17. Булајић К. Марица – Никшић
18. Булајић П. Петар – Никшић
19. Даковић М. Гојко – Дубровник
20. Вучетић М. Стеван – Дубровник
21. Шабановић М. Достиња – Котор

Из Долова

1. Вујичић Новице Васо – Италија
2. Вујичић Новице Ђорђије – Дубровник
3. Вујичић Пајов Новица – Дубровник
4. Вујичић Миљана Радован – Цетиње
5. Вујичић Петров Новак – Цетиње
6. Вујичић Мијата Данило – Цетиње
7. Вујичић Савин Павле – Никшић

Из Ријечана и Маочића

1. Вујачић И. Ђорђије – Никшић
2. Вујачић Д. Стеван – Цетиње -Албанија
3. Даковић И. Андрија – Котор
4. Даковић А. Мирко – Котор – Косовска Митровица
5. Даковић А. Даница – Требиње
6. Вујачић С. Видак – Вилуси

Са територије МЗ Вилуси током 1943. године није било хапшења са територије: Осјеченица, Околишта, Спиле и Подбожура.

Мислим да су подаци о хапшењу са ове МЗ потпуни захваљујући прикупљању података за друге сврхе.

Италијани су о то вријеме на Вилусима довели из Бањана:

1. Комненић Гавра, који је послије мучења скочио са спрата из основне школе и том приликом погинуо.
2. Баћовић Анђу, која је под батинама италијанских карабињера преминула.

Имам податке и за следећа хапшења:

1. Јуришевић Лазара Војо – Цетиње (из Грахова)
2. Ковачевић М. Бранка – Цетиње – Аустрија (из Грахова)
3. Ковачевић Ј. Достиња – Цетиње – Бар (из Нудола)
4. Булајић Ћетко – Цетиње (из Грахова)

ЧЕТНИЧКИ РУКОВОДИОЦИ У ГРАХОВУ ТОКОМ ПОСТОЈАЊА ЗАТВОРА

- Командант Команде мјеста Крсто Вујовић – зеленаш (ту дужност је од њега касније преузео Андрија Миловић).
- Предсједник општине Грахово и члан Среског националног комитета био је Андрија Миловић.
- Општински дјеловођа Благоје М. Булајић.
- Командант Вучедолско – Бањско – Граховске бригаде Иван Јаничић.
- Замјеник команданта бригаде је Ђорђије Драганић.
- Командант Јуришне четничке чете у Грахову, у чијем је саставу била полиција, Јошо Крстов Ковачевић.
- Замјеник Голуб Ђуров Миловић.
- Командант Граховског батаљона Никола Симов Вујачић.
- Замјеник Михаило Николин Вујичић.
- Ађутант у батаљону, Радован Булајић – барјактар.
- Командир Жандармеријске чете, у чијем се саставу налазила чета за обезбеђење затвора, а истовремено и командант затвора Лазар Пекић.
- Командир Вилушке четничке чете Војин Б. Булајић.[25]
- Комнадир Доловско – Заслапско – Нудољске чете Благота Вукаловић.
- Командири страже, која је обезбеђивала затвор, повремено су се мијењали: Милан Рутешић, Милан Лубурић, Мато Миловић – Ћук, Матија Деретић.

Напомена: Све сам их познавао, али њихове функције нијесам у потпуности знао. Наведене податке пуковник ЈНА Стеван Г. Ковачевић и ја

[25] Неко је већ раније написао да је Војин Булајић био командир чете. То је изазвало неверицу код неких, јер га памте као командира партизанске чете. Поред поменутих Денде и Миловића, ово су у разговору са мном потврдили Ђона Лучин и Вељко Дукин Булајићи.

добили смо 80-тих година у Врбасу од Васа Денде и Васа Миловића. На тачност података могли смо се ослонити из слиједећих разлога:

Васо Драгов Денда (1916), предратни је члан КПЈ, један од организатора устанка у Грахову. Једно вријеме илегално – партијско – политички радник на територији Грахова. Године 1944. командир је Посадне чете у Вилусима. Током рата се повремено налазио у Граховском затвору. Сигурно је један од најбољих познавалаца ратног граховског живља и збивања у Грахову током рата. Остао је упамћен као одлучан, отворен (без длаке на језику) и истинит човјек.

Васо Илијин Миловић (1923), током рата се налазио на територији Грахова. Није затваран. Током устанка, па поново од 1943. године налазио се у партизанима. Претпостављам да је једно вријеме, као и остали његови вршњаци, морао носити и четничку пушку. Од 1944. године припадао је партизанској чети при команди мјеста. Рат је провео углавном на територији општине Грахово.

Од тих другова (Денде и Миловића), истом приликом, сазнали смо да је послије ослобођења 17 граховских четника остало на терену Грахова, јер су сматрали да се због својих нечасних дјела током рата не смију предати. Названи су шкрипарима и за њима је вршена потјера у циљу хватања или ликвидације – такозвано чишћење терена. Ово је углавном вршила ОЗНА, која је била стационирана на Вилусима уз помоћ посадне чете и чете при Команди мјеста, а за ту сврху било је ангажовано и становништво.

Од њих 17, десет је погинуло у тим акцијама, од којих су двојица извршили самоубиство приликом опкољавања. Седам се предало и сви су изведени пред суд, од којих су неки ослобођени, а неки осуђени на мање временске казне. Једино је један осуђен на смртну казну и стријељан на Цетињу.

Од наведених ратних четничких руководилаца у тој групи су се налазили: Ђорђије Драганић (извршио самоубиство), Радован Булајић – барјактар и Милан Рутешић. Сва тројица су том приликом страдала.

Андрија Миловић, који је до смрти задржао све наведене функције, погинуо је у четничком блоку у Грахову.

Крсто Вујовић је послије краћег боравка у Грахову отишао – вратио се на Цетиње и није ми позната његова судбина.

Благоје Булајић се цијело вријеме налази у кући и умро је природном смрћу.

Иван Јаничић је као четнички командант успио да оде у иностранство и једно вријеме је живио у САД.

Никола Вујачић је погинуо у Словенији 1945. године.

Михаило Вујичић је пребјегао у иностранство. Налазио се у неколико западних земаља и тамо умро природном смрћу.

Војин Благотин Булајић, послије ослобођења постао је један од најугледнијих просвјетних радника у Црној Гори. Једно вријеме је био директор Просвјетног савјета у Никшићу. Бавио се наставничким радом, а био је и директор неких средњих школа. Мислим да је због свог прегалаштва и доприноса у просвјети добио националну пензију.

Благота Вукаловић (колико ми је познато) умро је природном смрћу у свом мјесту и својој кући.

Лазар Пекић, за своја нечасна дјела (којих је било) није одговарао, већ се населио у Билећи где је доживео дубоку старост и умро природном смрћу.

Милан Лубурић је наставио живот у Грахову. Исто мислим да је такав случај и са Матијом Деретићем, док је Мато Миловић – Ћук погинуо приликом одступања четника из Грахова.

Миловић Ђура Голуб и Ковачевић Крста Јошо, погинули су у Словенији 1945. године при одступању четника из Југославије.

ХАПШЕНИ СУ А НЕ НАЛАЗЕ СЕ У ПРЕТХОДНИМ СПИСКОВИМА

Стеван Г. Ковачевић, у свом необјављеном рукопису наводи слиједеће:

„Архив VII рег. Бр. 12/5-а-1,к.551 (акт од префекта Краљевске префектуре Котор од 30. новембра 1941) да је један њихов одред изненадио и заробио у предјелу између Потхана и Грахова 38 лица сумњивих за учествовање у устанку, па су предати посебном суду:

1. Ђорђије М. Милинић
2. Петар С. Бошковић
3. Рако М. Драшковић

4. Пеко Драшковић
5. Петар М. Вујачић
6. Перо В. Вујачић
7. Видак М. Вујачић
8. Марко П. Вујачић
9. Вељко П. Вујачић
10. Коста М. Вујачић
11. Дука Т. Вујачић
12. Видак Л. Вујачић
13. Костo Ђ. Вујачић
14. Јашо Ђ. Вујачић
15. Крсто М. Вујачић (огранак Лубурић)
16. Јозо Б. Милић
17. Мирко Т. Ковачевић
18. Аким Црнчевић
19. Војин Црнчевић
20. Никола С. Одаловић
21. Радован М. Одаловић
22. Никола Д. Вујачић
23. Гојко В. Булајић
24. Мишо В. Булајић
25. Видак Л. Булајић
26. Андрија К. Радоњић
27. Михаило Н. Вујачић
28. Вељко М. Вујачић
29. Јово Капор
30. Вукашин Ђ. Булајић

31. Данило Ђ. Булајић
32. Станко Н. Одаловић
33. Јован Н. Одаловић
34. Блажо Ј. Одаловић
35. Видак М. Даковић“.

Напомена: На списку се налази само 35 особа (од наведених 38), па је могуће да су приликом сачињавања списка или његовог прекуцавања тројица изостављена.

Шпиро М. Лагатор у књизи „Споменица мученика“, Београд 2002. године пише да се у децембру 1941. године у Котору налазило 26 затвореника са подручја Грахова. Наводи 21 затвореника са горњег списка и 5 који се у њему не налазе. То су:

1. Андрија Булајић
2. Јован Булајић
3. Јанко Вујичић
4. Душан – Дука Ковачевић
5. Милан Лубурић.

Лагатор пише о затвореницима из цијеле Црне Горе, па су подаци за Грахово више него оскудни. Наводи мали број имена до којих је дошао, највјероватније из окупаторске документације.

У Лагаторовој „Споменици мученика“ пише да су у љето 1942. године четници похапсили све партизанске породице у Грахову и све оне који су имали ма какве везе са њима. Да су 12. јуна 1942. године упутили 31 затвореника из Граховске општине Италијанима на Цетиње.

Наводи да су Њемци током децембра 1943. године ухапсили неколико десетина грађана, од којих је око 20 интернирано у Дубровник.

Лагатор наводи писање Батрића Јовановића (не каже где је објављено) да су од јуна до децембра 1942. године националисти са територије Граховске општине затворили 492 лица, од којих 100 жена и 92 ђеце испод 15 година. Да су сви прво у Грахову затварани, ислеђивани

и малтретирани, па спроведени и предавани Италијанима. Такође пише да су у Грахову Италијани са четницима имали затвор.

Лагатор у својој књизи наводи 29 Граховљана стријељаних и умрлих у логорима, међу којима четворицу који не постоје у евиденцији коју су граховски борци и породице погинулих бораца НОР-а формирали. То су:

1. Вујачић Максима Михаило, умро у Задру 1943. године
2. Даковић Боја Јован, убијен у Јадовни – Госпић 1941
3. Мичић Илије Марко, умро у Сарајеву 1943. године
4. Миловић Ђорђа Веселин, убијен на Сајмишту у Београду.

Стеван Голубов Ковачевић, у необјављеном рукопису, наводи да су још хапшени (не види се у које вријеме и колико су и где провели у затвору):

1. Булајић Крстиња
2. Булајић Ружа
3. Булајић Ђуро
4. Бошковић Беба
5. Гарић Мујо
6. Јакшић Мирко
7. Кривокапић Душан
8. Ковачевић Ђорђије
9. Миловић Јанко
10. Самарџић Видосава.

Независно од горе написаног, још и ово из Стевановог рукописа:

- У првом налету послије борбе партизана са Италијанима у Грахову (највјероватније јула 1941), Италијани су запалили основну школу и пет стамбених кућа.
- У децембру 1941. године, приликом деблокирања Гарнизона у Грахову, Италијани су запалили 76 кућа.

Ковачевић у оба случаја наводи чије су куће запаљене.

КУЋЕ КОЈЕ СУ У ГРАХОВСКОЈ ОПШТИНИ У ЈУЛУ 1942. ГОДИНЕ ЗАТВОРЕНЕ (ОСТАЛЕ ПРАЗНЕ) ПОСЛИЈЕ ЗАТВАРАЊА ЧЛАНОВА ДОМАЋИНСТАВА ОД СТРАНЕ ЧЕТНИКА

1. Андријашевић Стеван (Ђуров отац)
2. Антуновић Ђорђија Матија – Мато (Нудо)
3. Бабић Обрена Стеван (Вилуси)
4. Бабић Достиња (Вилуси)
5. Бакоч Андријин Коста (Грахово)
6. Бакоч Андријин Душан (Грахово)
7. Булајић Савин Марко (Загора)
8. Булајић Ћетко (Грахово)
9. Булајић Новичин Јован (Вилуси)
10. Булајић Симов Крсто (Вилуси)
11. Булајић Симов Марко (Грахово)
12. Булајић Јовичин Митар (Грахово)
13. Булајић Јовичин Стеван (Грахово)
14. Булајић Светислав – Свето (Вилуси)
15. Видовић Марков Стево (Грахово)
16. Вујачић Новичин Саво (Загора)
17. Вујачић Ристов Васо (Вилуси)
18. Вујачић Тривков Ристо (Вилуси)
19. Вујачић Окичин Јован (Вилуси)
20. Вучетић Перишин Ђуро (Нудо)
21. Вучетић Симов Јован (Вилуси)
22. Вучуровић Митар (Грахово)
23. Ковачевић Митров Благоје (Нудо)

24. Ковачевић Благојев Јанко (Нудо)
25. Ковачевић Симов Јован (Брђо – Грахово)
26. Ковачевић Јованов Косто (Вилуси)
27. Ковачевић Васов Милан (Вилуси)
28. Ковачевић Петров Павле (Вилуси)
29. Ковачевић Голубов Милош (Грахово)
30. Ковачевић Ђокин Илија (Грахово)
31. Ковачевић Симова Милица – Мика (Грахово)
32. Кривокапић Миланов Павле (Грахово)
33. Миловић Петров Вукашин – Вуле (Грахово)
34. Миловић Новичин Игњат (Грахово)
35. Миловић Марков Павле (Грахово)
36. Гобовић Благојев Гојко (Нудо – Грахово)
37. Бакоч Андријин Душан (Грахово)

ЗАПИСНИК СА САСЛУШАЊА РАДА ВУЈИЧИЋА

Национални под-одбор
среза Никшићког
Бр. С1
1 децембра 1942 год.
у Грахову
Команданту Националне Команде Никшић
За Команданта Одреда Пуковника Баја Ј. Станишића

Национални под-одбор има част поднијети следећи извјештај:

Једна комунистичка тројка која је скоро дошла из Босне, од које су двојицу наше националистичке патроле убиле, а једног ухватили. Ухваћени одметник дао је следеће податке:

Да су из Босне са њим дошла лица која припадају Вашем Територијалном Одреду и то: Милинко Ђуровић из Жупе Никшићке, његова жена или вјереница Дара Чокорилова уз Никшића, Блажо Јовановић из Зете, Михаило Тодоровић из Пипера, Владо Кустулин из Подгорице, Симо Мршевије шустер из Подгорице, Владо Степовије шофер из Никшића, Раде В. Кривокапић из Никшића, Боја Лакчевић родом из Пјешиваца који је живио у Метохији, Душан Мугоша из Зете и Вукосав Божовић студент из Пипера. Ова група која је са истом прешла донела је поред личног оружја са собом један пушкомитраљез, који је предат у Дубраве код Г. Поља групи одметника Миливоја Максимовића. Исти тврди да Блажо Јовановић и Милинко Ђуровић представљају главни партизански штаб за Црну Гору и Боку. Кад је ова група путовала од Голије за Пресеку под Шишмацом у колибама Смајића добили су храну под именом партизана, у истим колибама предусрео их је Илија Вујичић из Г. Поља и преко њега су добили везу и састали се са три одметника, чија имена ухваћени не зна. Они су их повели у Дубраву више Г. Поља где су се састали са Војином Зековићем, Данилом Бојовићем, Голубом и Душаном Тадићем. Ту су сазнали да ова група одржава везу са групом Миливоја Перовића учитеља који се налази у Голији. Сазнали су да се у Пиви налази једна група од шест одметника и то: Јанко Тадић, а осталима имена не зна. У Дубравама више Г. Поља кувала им је вечеру једна ђевојка којој је име Рака или Радојка, добро дебела, непознато чија је. Ту је био Миливоје Максимовић са његовом женом и Војо Николић из Мокре Њиве. У истој

групи био је и Тито Милатовић из Никшића. Сазнали су да Војо Николић, Вељко Зековић и Тито Милатовић, сачињавају Окружни комитет за срез Никшићки. Да се злогласни Брко Брковић налази негде у Пиперима, те да он сачињава неки покрајински комитет за Црну Гору. Ова група је прешла из логора Зековића и других у логор Максимовића Миливоја, који се налази на крају Дубрава, више Горњег Поља. Блажо Јовановић са поменутим друговима после два дана прешао је преко Жупе са изговором да ће путовати за Пипере. Отпратили су га до Жупе Милинко Ђуровић и Данило Бојовић, који су се касније вратили истој групи. Сазнали су да се Обрад Бојовић и неки Мијат, из Никшића, зет Вељка Зековића, налази у Жупи. Сазнали су још и то, односно ту су примили и неке окружнице, које им је дао Зековић, а које се израђују у Никшићу. Група од тројице коју смо ми побили и похватали пошла је са Титом Милатовићем у Злу Гору, где их је овај спојио са групом Новака Ђукановића, која се налази изнад некакве празне куће бабе Маре. У тој групи било је десет одметника, од којих су му познати Новак Ђукановић, Вељко Ковачевић из Грахова, а који је живио код бабе у Милочанима и Вјеру Николина Ковачевић-„Мизара“, која је том приликом била у селу Трепча, код неке њене својте. Одавде их је повео Новак Ђукановић, студент Вујовић са још једним младићем, до куће Васа Делибашића, која се налази између Трепча и жељ. пруге. Код поменутога су вечерали и преноћили и код њих је дошао Божо Марковић са још двојицом одметника који су побегли из Никшићког затвора. Марковић ми је том приликом рекао, да ће он поћи у Цуце код Николе Крстова Поповића. Од куће Васа Делибашића, повели су ову двојицу одметника у правцу Рудина и спојили их са групом Влада Видојевића, у Смрдоши. У овој групи налазили су се одметници: Владо Видовић, Шпиро Мићуновић, Мујо Балетић, Миљан Балетић, Владо Чолаковић, Михаило Килибарда, Мато Килибарда и један Бјелица из Врбице и још један непознат младић. После два дана ову групу провео је Михаило Килибарда и Мато Килибарда до куће Радована Килибарде под Дукатом-Бањани, ту су остали два дана и хранили се, код њих је дошла група националиста од њих седам, који су се са одметницима завјеравали да неће пустити ни једног одметника да се између њих поведе. Из ове групе националиста пошао је Андрија Килибарда у Билеће и дошао је у везу са жандармеријом. После његова повратка дошла су три жандарма из Велимља и пропратили одметнике до границе Граховске. Зна се да су ови жандарми били пратиоци Михаила и Марка Килибарда, кад су спровођени суду и отети од патроле. По проласку на територију Граховску ови одметници, као што је напред наведено су ликвидирани.

Наведена група пошла је из Босне 3 октобра а у наведеним местима и код поменутих одметничких група била је у почетку месеца новембра.

Из наведених података који су несумљиво тачни, види се колико се одметници-зликовци несметано крећу у околини Никшића и општинама Рудинској и Бањанској, те се из таквог њиховог слободног кретања да закључити да ни национална војска не врши дужности које су јој намењене, јер да ова то ради ни у ком случају не би се могли одметници тако се несметано кретати.

На основу изложеног предлажем: да г. командант одреда г. Станишић изволи наредити да се у што краћем року изведе генерална потера ради уништења зликоваца и хватања њихових јатака: Покрет националне војске имао би обухватити: преко Жупе-Горњег поља, Кочана – Бојанића ханова-Броћанца, па наступити у правцу: Трубјела, Трепча, Зле Горе и Дуге, па безпрекидно наступити до границе среза билећког и гатачког. Претходно би требало да командант изда поверљиво наређење за покрет националне војске општине Рудинске и Граховске, да ове једновремено пођу од својих праваца у прав цу општине Бањске и да се споје са одредима који би дошли из Никшића. Част ми је напоменути да би г. командант требао за овај покрет израдити детаљну диспозицију са познавањем терена.

Штаб 4 батаљона Зецког летећег одреда предсједник

Број: с1. манастир Острог 18 1 1943 г. Андрија Миловић с.р.

КОМАНДАНТУ ЗЕТСКОГ ЛЕТЕЋЕГ ОДРЕДА – као погрешно достављено овој команди

ЗАШТ. КОМАНДАНТА
пешадијски капетан I класе
Петар Бошковић с.р.

КОМАНДА НАРОДНЕ ВОЈСКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ГЛАВНИ ШТАБ

Број: 165

22 јануара 1943 год. Ман. Острог

Пошто је предње расписано свим командантима четничких батаљона то под горњим бројем у акта.

КОМАНДАНТ ПУКОВНИК Бајо Станишић с.р.

Коментар аутора Млађена Вучетића:

Због овог документа Раде је у очима граховских комуниста испао највећи издајник из Грахова током Другог свјетског рата.

Када сам 2000. године прочитао чланак Ника Миловића у књизи Милинка Маројевића „Истине и заблуде", у коме пише да је Вељо Фиолић био ангажован од Андрије Миловића да за четнике издаје вијести, све сам наведене извештаје и њихову аутентичност ставио под великим знаком питања. Разлог: Војо Ковачевић у својој књизи „Под отвореним небом" Веља приказује као свог највјернијег сарадника. Послије тога, Вељо је писар код Андрије Миловића и његових четника. Види се да је Војо у Веља имао неограничено повјерење, јер су се послије ослобођења посјећивали.

СПИСАК ГРАХОВЉАНА ШПАНСКИХ БОРАЦА И УЧЕСНИКА ЗНАЧАЈНИХ СКУПОВА ЗА ВРИЈЕМЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

- Шпански борци: Мирко Петров Ковачевић, Вељко Ремов Ковачевић, Лука Митров Вујачић.
- Народни хероји: Сава Благојев Ковачевић, Митар – Мујо Николин Ковачевић, Василије – Чиле Петров Ковачевић, Војо Петров Ковачевић, Мирко Петров Ковачевић, Василије – Вајо Видаков Вујачић, Милош Голубов Ковачевић, Вељко Ремов Ковачевић, Јово Благојев Звицер.
- Чланови КПЈ упућени пре 1941. године у Москву: Никола Ковачевић, Гојко Самарџић, Лука Вујачић.
- Вијећници Првог засједања АВНОЈ-а: др Јован – Јошан Новичин Булајић.
- Вијећници Острошке скупштине (Острог): Сава Благојев Ковачевић, Милан Васов Ковачевић, Јован Симов Вучетић.
- Вијећници Оснивачке скупштине ЗАВНО Црне Горе и Боке (Колашин): Миљко Попов Булајић, Саво Видаков Вујачић, Јован Симов Вучетић (непотпун списак).
- Први конгрес Антифашистичке омладине Југославије: Ђорђије – Ђока Павлов Булајић, члан Централног одбора УСАОЈ-а.

Ово би био крај мојих записа о хапшеним и страдалим Граховљанима током Другог свјетског рата.

Писано крајем двадесетог вијека.

Млађен Јованов Вучетић

САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.811(497.11)"1942/1943"(093.3)

ЈОВАНОВ Вучетић, Млађен, 1928-
Сјећања и записи о италијанско - четничком затвору у Грахову 1942-1943. / Млађен Јованов Вучетић. - Београд : М. Јованов Вучетић, 2019 (Београд : 3Д+). - портрети, 150 стр. ; 24 cm

Тираж 100.

ISBN 978-86-901232-0-9
COBISS.SR-ID 277098508